

І. М. Герасимів, К. О. Пашко, М. М. Фука, Ю. П. Щирба

ЗАХИСТ ВІТЧИЗНИ

**Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(Рівень стандарту, для хлопців)**

**Тернопіль
Астон
2010**

ББК 68.9(4 Укр)
3-38

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Психолого-педагогічну експертизу проводив
завідувач лабораторії фізичного розвитку Інституту проблем виховання НАПН України,
кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
Зубалій М. Д.

Експерти, які здійснювали експертизу:

Гаманов Є. Ф. — вчитель-методист Лозівської ЗОШ І–ІІ ст. № 7;
Лазор І. М. — методист Івано-Франківського ОППО з допризовної підготовки;
Лесько О. М. — завідувач кафедри фізичного виховання Львівської національної
академії мистецтв, кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент;
Мішин А. Л. — вчитель-методист предмета «Захист Вітчизни» СЗШ № 133, методист
РНМЦ Печерського управління освіти м. Києва

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ про надання грифу навчальній літературі № 177 від 3.03.2010 р.)

Герасимів І. М., Пашко К. О., Фука М. М., Щирба Ю. П.

3-38   Захист Вітчизни: Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. Рівень стандарту. —
Тернопіль: Видавництво «Астон», 2010. — 280 с.: іл.
ISBN 978-966-308-367-4

ББК 68.9(4 Укр)

ISBN 978-966-308-367-4

© Герасимів І. М., Пашко К. О.,
Фука М. М., Щирба Ю. П., 2010
© ТзОВ «Видавництво «Астон», 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	8
§ 1. Захист Вітчизни — головне завдання Збройних сил, обов'язок громадян України	8
ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ НА ЗАХИСТІ ВІТЧИЗНИ	12
Тема: Збройні Сили України — військове формування держави	12
§ 2. Конституція і закони України про Збройні сили України. Законодавство України про військову службу	12
§ 3. Військова присяга та військова символіка України	18
Тема: Розбудова національних Збройних Сил	23
§ 4. Основні історичні періоди військового мистецтва українського народу, їх значення для розбудови сучасних Збройних сил України	23
§ 5. Реформування та розвиток сучасних Збройних сил України	32
Організаційна та функціональна структура Збройних сил України. Структура та бойовий склад Сухопутних військ, Повітряних сил та Військово-Морських сил	38
МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО (МГП)	40
Тема: Міжнародне гуманітарне право та його норми про захист жертв війни	40
Тема: Особливості ведення воєнних дій з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права	45
§ 6. Особливості ведення воєнних дій з урахуванням норм міжнародного права	45
ТАКТИЧНА ПІДГОТОВКА	52
Тема: Основи загальновійськового бою	52
§ 7. Загальновійський бій.	52
§ 8. Принципи загальновійськового бою. Бойові порядки	60
Бойове забезпечення військ	64
§ 9. Удар, вогонь і маневр — складові частини бою	64
ВОГНЕВА ПІДГОТОВКА	68
§ 10. Основні засади вогневої підготовки	68
Тема: Основи стрільби зі стрілецької зброї	70
§ 11. Балістика стрільби. Визначення дальності до цілі. Влучність стрільби	71
Віддача зброї та її вплив на результати стрільби	73
Зовнішня балістика стрільби	73
Пробивна і вбивча дія кулі	76
Визначення дальності до цілі, урахування впливу зовнішніх умов на стрільбу. Прицілювання зброї та влучність стрільби	77
Вплив чинників на дальність і напрямок польоту кулі й точність стрільби	80

Тема: Стрілецька зброя, поводження з нею, догляд і зберігання	83
§ 12. Автомат Калашнікова	83
§ 13. Призначення, будова частин і механізмів автомата, приладдя і патронів	90
Набої	94
§ 14. Робота частин і механізмів автомата	95
§ 15. Малокаліберна гвинтівка. Пневматична гвинтівка	100
СТАТУТИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ	103
Тема: Статут внутрішньої служби Збройних Сил України	103
§ 16. Військовослужбовці та відносини між ними	103
Обов'язки, права, відповідальність військовослужбовців	109
Відносини між військовослужбовцями	110
§ 17. Внутрішній порядок у військовій частині та її підрозділах	114
Повсякденна діяльність військовослужбовців	118
Добовий наряд роти	120
ДИСЦИПЛІНАРНИЙ СТАТУТ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ	122
Тема: Військова дисципліна, засоби щодо її зміцнення	123
§ 18. Військова дисципліна	123
СТРОЙОВА ПІДГОТОВКА	128
Тема: Загальні положення Стройового статуту Збройних Сил України	129
ОДИНОЧНА ПІДГОТОВКА	132
Тема: Стройові прийоми і рух без зброї та із зброєю	132
§ 19. Прийоми і рух без зброї	132
Рух бігом	134
§ 20. Прийоми і рух зі зброєю	135
Тема: Виконання військового вітання. Вихід зі строю та підхід до начальника	139
§ 21. Виконання військового вітання. Вихід зі строю та підхід до начальника	139
Дії військовослужбовця під час поздоровлення, оголошення подяки	141
ПРИКЛАДНА ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА	144
Тема: Гімнастика	144
§ 22. Прикладна фізична підготовка: гімнастичні вправи	144
ВІЙСЬКОВО-МЕДИЧНА ПІДГОТОВКА	149
Тема: Медичне забезпечення бою	149
§ 23. Організаційне та матеріальне забезпечення першої медичної допомоги	149
§ 24. Організація надання першої медичної допомоги в бою.	
Реанімація потерпілих	156
§ 25. Реанімація потерпілих	164
§ 26. Тимчасове зупинення кровотечі	171
§ 27. Перша медична допомога при переломах кісток	179

ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ	188
Тема: Надзвичайні ситуації	188
§ 28. Поняття про надзвичайну ситуацію	188
§ 29. Надзвичайні ситуації природного характеру	190
§ 30. Надзвичайні ситуації природного характеру (продовження)	194
Транспортні, виробничі аварії (катастрофи) і пожежі, аварії	
на гідротехнічних спорудах	203
§ 31. Надзвичайні ситуації соціального і соціально-політичного характеру.	
Надзвичайні ситуації воєнного характеру	211
Тема: Захист населення від надзвичайних ситуацій	220
§ 32. Заходи захисту. Оповіщення та інформація	220
§ 33. Спостереження і контроль. Прилади радіаційної, хімічної розвідки	225
Об'єкти, сили і засоби спостереження і контролю	225
§ 34. Прилади радіаційної, хімічної розвідки і дозиметричного контролю	229
§ 35. Укриття населення в захисних спорудах. Евакуаційні заходи	236
Призначення, класифікація захисних споруд	236
Укриття населення в захисних спорудах	237
Правила перебування у захисних спорудах	242
Евакуаційні заходи	243
Підготовка та проведення евакуації населення з небезпечних районів	246
§ 36. Засоби захисту органів дихання	247
Протипилова тканина маска і ватно-марлева пов'язка	247
Респіратори та фільтрувальні протигази	248
§ 37. Засоби захисту органів дихання, шкіри. Медичні засоби захисту	254
Підготовка та використання предметів одягу та взуття	255
Тема: Основи рятувальних та інших невідкладних робіт	261
§ 38. Рятувальні та інші невідкладні роботи у надзвичайних ситуаціях	261
§ 39. Ліквідація наслідків зараження	268
Тема: Організація цивільного захисту навчального закладу	272
§ 40. Цивільний захист у навчальних закладах: організаційна складова	272
Дії невоєнізованих формувань навчального закладу за сигналами	
оповіщення	276
Список використаних джерел	278

...Захищати Вітчизну — це справа для справжніх мужчин!
 Це не просто слова: честь, кар'єра, звання або чин...
 Захищати Вітчизну — то Вічний вогонь у вінках,
 То — з всіх почесей — честь, то професія, хлопці, така...

В. Цимбалюк

Шановні десятикласники!

Цього року ви вивчатимете новий предмет — «Захист Вітчизни». Завдання цього курсу — оволодіння базовими знаннями про Збройні сили України, юридичними основами міжнародного гуманітарного права, військово-медичної підготовки, цивільного захисту, дотримання власної безпеки під час надзвичайних ситуацій мирного та воєнного часу. Вивчення цієї дисципліни підготує вас до служби в Збройних силах України та інших військових формуваннях. Чимало відомостей знайомі з курсів, які ви вивчали в минулі роки («Біологія», «Основи здоров'я», «Правознавство», «Історія України» тощо).

Набута інформація буде потрібна не лише для того, щоб стати сильною, освіченою та ерудованою людиною, а й для формування свідомого ставлення до захисту свого життя, життя рідних, друзів, співгромадян... Прийде розуміння, що, за великим рахунком, — це і є захист Вітчизни. Бо **Вітчизна — це власне ви, ваші рідні й друзі!..**

Попереду доросле життя, у якому — що на довгій ниві. Отож усі практичні вміння й навички, здобуті під час вивчення курсу «Захист Вітчизни», імовірно, колись стануть вам у пригоді.

У таблиці ліворуч наведено перелік розділів, які ви вивчатимете протягом двох років. Під час навчально-польових зборів теоретичні знання набудуть практичного втілення. Під керівництвом досвідчених викладачів ви вправлятиметеся в тактичній, вогневій, стрийовій підготовці.

Структура підручника чітка й зрозуміла. Запитання на початку параграфа (вони надруковані кольоровим шрифтом) налаштують вас на засвоєння нового матеріалу. У тексті підручника нові терміни виділено **півжирним** кольоровим шрифтом. Слова або речення, які мають важливе значення, подано *курсивом*.

Збройні сили України на захисті Вітчизни ❖❖ 10 клас 11 клас
Міжнародне гуманітарне право ❖❖ 10 клас 11 клас
Тактична підготовка ❖❖ 10 клас 11 клас
Вогнева підготовка ❖❖ 10 клас 11 клас
Статути Збройних сил України ❖❖ 10 клас 11 клас
Стрийова підготовка ❖❖ 10 клас 11 клас
Військова топографія ❖ 11 клас
Прикладна фізична підготовка ❖❖ 10 клас 11 клас
Військово-медична підготовка ❖❖ 10 клас 11 клас
Основи цивільного захисту ❖ 10 клас

Наприкінці кожного параграфа під рубрикою **N. В.** (з лат. nota bene — *зверни увагу*) подано перелік основних понять і термінів, які є обов'язковими для засвоєння.

На сторінках підручника ви побачите рубрику **«Ерудит — ONLINE»**. Відомості, подані в ній, не обов'язкові для запам'ятовування, вони виходять за межі стандартного обсягу знань навчального курсу «Захист Вітчизни». Але не поспішайте перегортати сторінки... Текст, позначений відповідною піктограмою, спрямований на розширення знань, ознайомлення із цікавими відомостями тощо. Ваша здатність до сприйняття будь-якої інформації має бути «увімкнена» завжди, іншими словами — працювати «в режимі он-лайн».

На деяких сторінках є виноска, у яких наведено етимологію термінів, і це сприятиме глибшому розумінню їх значення.

Запитання та завдання, запропоновані наприкінці параграфа, допоможуть ґрунтовно опрацювати матеріал. Вони згруповані за певним принципом і позначені відповідними піктограмами.

Перевіряємо засвоєння тексту параграфа. Щоб правильно виконати ці завдання, достатньо уважно прочитати текст параграфа.

Розвиваємо творчі здібності. Завдання цього різновиду спрямовані на розвиток здатності порівнювати, аналізувати, формулювати висновки.

Працюємо разом. Ці завдання передбачають роботу в групах. Вони навчають ефективно й злагоджено працювати в команді, знаходити спільні рішення тощо.

*Хай щастить вам у навчанні!
Автори*

ВСТУП

§ 1. Захист Вітчизни — головне завдання Збройних сил, обов'язок громадян України

Пригадайте з курсів «Історія України», «Українська література», «Правознавство», яку роль виконували Збройні сили України на різних етапах її розвитку. Наведіть приклади.

Конституція України про захист суверенітету і територіальної цілісності України. Найвищу юридичну силу в нашій країні має Основний Закон України — Конституція, яка є державно-правовою основою військового законодавства. Згідно із статтею 17 Конституції, *«захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу»*.

Збройні сили — гарант національної безпеки України. Національна безпека — це захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

До об'єктів національної безпеки належать:

- людина і громадянин — їхні конституційні права і свободи;
- суспільство — його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне й навколишнє природне середовище та природні ресурси;
- держава — її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Наявні та потенційно можливі явища й чинники, що створюють небезпеку важливим національним інтересам України, є *загрозою національній безпеці країни*.

Захист Вітчизни — основне завдання Збройних сил України, обов'язок громадян нашої держави. Україна, ураховуючи необхідність забезпечення власної воєнної безпеки та оборони, усвідомлюючи свою відповідальність у справі підтримання міжнародної стабільності як суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава має збройні сили із необхідним рівнем їх бойової готовності та боєздатності. Саме Збройні сили України та інші військові формування, створені відповідно до законів держави, є гарантами забезпечення національної безпеки країни. Збройні сили України покликані стримувати збройну агресію проти держави, забезпечити охорону повітряних кордонів та підводного простору в межах територіального моря країни.

У статті 65 Конституції вказано, що *«захист Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України»*.

Військова служба — це почесний обов'язок кожного громадянина України, особливий різновид державної служби, пов'язаний з виконанням загального військового

обов'язку відповідно до прийнятого Верховною Радою України Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу».

Забезпечення безпеки, життя і здоров'я людини — обов'язок держави. Найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка за це відповідає перед своїм народом. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини — це головний обов'язок держави.

Крім того, кожна людина має невід'ємне право на життя, і ніхто не може бути свавільно його позбавлений. Найперший обов'язок держави — захист життя своїх громадян.

Завдання, структура предмета, форми і методи занять. Завданням предмета «Захист Вітчизни» є:

- підготовка молоді до захисту життя і здоров'я, забезпечення власної безпеки і безпеки людей у надзвичайних ситуаціях мирного і воєнного часу;
- підготовка молоді до служби в Збройних силах України, інших військових формуваннях, виконання військового обов'язку в запасі.

Програму вивчення предмета побудовано з урахуванням чинної в Україні системи військової підготовки. Розділи програми наближають її до програмного забезпечення предметів бойової підготовки у Збройних силах України.

До змісту навчального матеріалу предмета включено нормативи, які рекомендовані для відпрацювання під час проведення занять протягом навчального року з різних розділів предмета. Саме якість виконання нормативів буде визначати рівень індивідуальної підготовки учня.

Закріплення рівня знань, умінь і навичок відбудеться під час навчально-польових занять (зборів).

Вивчення «Захисту Вітчизни» буде здійснюватися на *теоретичних, практичних, комплексних, контрольних* заняттях.

На теоретичних заняттях, які проводять у вигляді лекції, розповіді, пояснення, бесіди, програмованого навчання, будуть розглядатися поняття, визначення, основні положення теми, аналізуватися літературні джерела, вимоги статутів Збройних сил України, даватися поради і рекомендації щодо використання набутих знань під час проходження майбутньої строкової військової служби.

Під час практичних занять передбачається формування навичок виконання прийомів, дій і нормативів з військової справи, медико-санітарної і прикладної фізичної підготовки та цивільного захисту з використанням навчальної зброї, приладів, засобів інженерного озброєння та індивідуального захисту, нестандартного спортивного обладнання, а також проходження спеціального психологічного тренінгу.

На комплексних заняттях, які проводяться з метою закріплення та вдосконалення вмінь і навичок, необхідних майбутньому воїну, та сприяють формуванню готовності

до дій в екстремальних воєнних умовах, передбачається логічно послідовне виконання прийомів, дій, нормативів, завдань з різних розділів програми. Заняття, спрямовані на формування психологічної готовності юнаків до військової служби, проводяться, як правило, на місцевості.

Контрольні заняття застосовуються для визначення рівня знань і практичних навичок учнів з виставленням їм підсумкової оцінки. На цих заняттях виконуються нормативи, які визначають рівень індивідуальної підготовки учнів.

Успіх у вивченні «Захисту Вітчизни» значною мірою залежить від правильного користування методами навчальної роботи, які забезпечують успішне вивчення програмового матеріалу, його міцне й глибоке засвоєння.

Методи навчання, які використовуються під час вивчення «Захисту Вітчизни», можна поділити на *словесні, наочні й практичні*.

Усне навчання (розповіді, лекції, пояснення, бесіди) застосовується переважно для засвоєння нового матеріалу. За допомогою наочних методів, що використовуються під час вивчення курсу «Захист Вітчизни», мають сформуватися конкретні уявлення про будову зброї, бойової техніки, приладів із цивільного захисту тощо. Практичні методи, основними з яких є вправи, тренування та самостійна робота, застосовуються для формування вмінь і навичок.

Найпоширенішим є комплексний метод, який передбачає використання кількох методів навчання на одному занятті.

Під час засвоєння навчального матеріалу можна користуватися такими ефективними методами, як програмоване навчання, проблемний метод, поетапне формування знань і навичок, навчання за опорними конспектами, змагальний метод тощо.

Метод програмованого навчання передбачає раціональний розподіл навчального матеріалу на частини. Цей метод дає змогу оволодівати навчальним матеріалом у найдоцільнішій послідовності та оптимальному обсязі.

За проблемним методом не передбачається оголошення кінцевих підсумків, а пропонується шлях, яким необхідно йти, щоб знайти правильне рішення. Метод поетапного формування знань, умінь і навичок, що широко використовується під час вивчення нової техніки та озброєння, полягає в застосуванні на заняттях схем дій, навчально-тренувальних карток, текстових вказівок, фотографій тощо, які відображають логіку та послідовність практичного заняття.

Метод навчання за опорними конспектами полягає в тому, що навчальний матеріал подається за допомогою опорних конспектів, сигналів, які відбивають найважливіші його положення, дати, визначення, поняття та зв'язки між ними.

Змагальний метод, який застосовується під час опрацювання прийомів і виконання нормативів з тактичної, вогневої, стрийової, прикладної фізичної підготовки, допомагає визначити, хто швидше й краще виконає дію, прийом, норматив. Цей метод спрямова-

ний на те, щоб розвивати змагальний дух, прагнення рівнятися на кращих, надавати допомогу товаришам, які мають гірші результати.

Вимоги до рівня підготовки учнів. При оцінюванні навчальних досягнень враховується якість знань, умінь та навичок. Потрібно також урахувати, що об'єктами оцінювання можуть бути: а) самостійність під час вирішення тактичних і вогневих завдань, надання першої медичної допомоги; б) досвід у військовому напрямі творчої діяльності учня — створення комп'ютерних моделей, моделювання бою за сучасними графічно-інформаційними технологіями, виготовлення мішеней для імітації озброєння та військової техніки, макетів для занять за медичною тематикою тощо.

Оцінки за навчально-польові збори мають вирішальне значення під час виставлення індивідуальної оцінки за другий рік навчання з предмета.

Дотримання учнями статутних взаємовідносин на уроках з предмета. Висока дисципліна, організованість, відповідальність учнів є запорукою успішності занять із «Захисту Вітчизни». Стосунки між учнями та вчителем, а також між учнями підтримуються на зразок статутних стосунків між військовослужбовцями Збройних сил України.

Збройні сили України. Захист Вітчизни. Статутні взаємовідносини на уроках з предмета.

1. У чому полягає призначення Збройних сил України та інших військових формувань? **2.** Що передбачає обов'язок громадян України перед державою і держави — перед громадянами? **3.** Охарактеризуйте завдання та структуру предмета «Захист Вітчизни».

4. Чому, на вашу думку, Збройні сили України є гарантом національної безпеки держави? **5.** Які форми та методи проведення занять із «Захисту Вітчизни» доцільно використовувати на уроках у вашому класі? **6.** На основі яких вимог можна оцінювати знання з предмета? **7.** Чому на уроках з предмета необхідно дотримувати певних статутних взаємовідносин?

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ НА ЗАХИСТІ ВІТЧИЗНИ

ТЕМА: ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ — ВІЙСЬКОВЕ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВИ

§ 2. Конституція і закони України про Збройні сили України. Законодавство України про військову службу

Чи звертали ви увагу на військову символіку, спостерігаючи на вулиці або у телепередачах військові підрозділи? Що вам про неї відомо? Коли ми святкуємо День Збройних сил України?

Конституція України про призначення Збройних сил України (ЗСУ) та інших військових формувань. Державно-правовим підґрунтям військового законодавства є Конституція України, відповідно до статті 17 якої **Збройні сили України** — це військове формування України, що створене для оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності. Збройні сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Основними завданнями Збройних сил України визначено: стримування й відсіч збройної агресії проти України, охорона повітряного простору держави та підводного простору в межах територіального моря країни. Крім цього, з'єднання, військові частини та підрозділи ЗСУ (у межах, визначених законодавством) можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, посилення охорони державного кордону і виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу України, ліквідації надзвичайних ситуацій будь-якого характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві та міжнародних миротворчих операціях на підставі міжнародних договорів держави.

Закони України про засади діяльності національних Збройних сил. Розбудова Збройних сил України здійснюється згідно з національним законодавством і ратифікованими Україною міжнародними договорами та угодами з військових питань. Функції, правова основа діяльності, загальна структура, склад, організація та дислокація ЗСУ визначаються прийнятим Верховною Радою України **6 грудня 1991 р.** Законом «Про Збройні сили України», з якого почалося відродження Збройних сил. Тому цей день є святом Збройних сил України.

Структура і завдання Збройних сил України. Законодавчо Збройні сили України мають *структурну, організаційну та функціональну* побудову. Структурні основи їхньої побудови закріплено в статті 3 Закону України «Про Збройні сили України». Згідно з нею, центральним органом виконавчої влади та військового управління, у підпорядкуванні якого перебувають ЗСУ, є *Міністерство оборони України*.

Загальну структуру Збройних сил України складають:

- Генеральний штаб ЗСУ як основний орган військового управління;
- види ЗСУ: Сухопутні війська, Повітряні сили, Військово-Морські сили;
- об'єднання, з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації, що не належать до видів ЗСУ.

Сухопутні війська (СВ), які оснащені артилерійським озброєнням, сучасними танками й самохідними артилерійськими установками, бойовими та десантними машинами, бронетранспортерами, протитанковими і зенітними засобами, ефективним автоматичним озброєнням, є головним носієм бойової могутності Збройних сил України. За своїм призначенням вони, після введення в дію Президентом України плану територіальної оборони, відіграватимуть чільну роль у відбитті агресії. У цьому разі командувачу Сухопутних військ будуть підпорядковані Прикордонні й Внутрішні війська, а також формування Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Повітряні сили (ПС), озброєні авіаційною і ракетно-артилерійською технікою, є силою, що, за відсутності в нашій країні ядерної зброї, здатна стримати агресора й завдати удар у відповідь. Завдання авіації Повітряних сил — розгром з повітря ракетно-ядерних, авіаційних, сухопутних і морських об'єктів та угруповань противника; підри夫 його військово-економічного потенціалу; дезорганізація державного та військового управління; порушення роботи тилу й транспорту противника; забезпечення керівництва збройних сил даними повітряної розвідки; прикриття військ і об'єктів від ударів повітряного противника; повітряне десантування тощо.

Військово-Морські сили (ВМС) — самостійний вид Збройних сил України, основні завдання яких визначені вимогами Воєнної доктрини і принципами їх розбудови. У мирний час — це підтримка сприятливого оперативного режиму в зоні відповідальності флоту; участь у миротворчих операціях і спільних навчаннях із флотами інших держав; охорона районів діяльності риболовецького й торгового флотів України, судноплавства; боротьба з тероризмом на морі. У воєнний час основні завдання ВМС — відбиття нападу авіації з морського напрямку, знищення ударних підводних човнів і надводних кораблів, оборона місць дислокації флоту й десантно доступних районів та ділянок узбережжя, допомога сухопутним військам на приморському напрямку, участь у протидесантних операціях, висадка тактичних десантів тощо.

Спеціальні війська — військові частини й підрозділи, призначені для виконання спеціальних завдань щодо забезпечення бойової та повсякденної діяльності Збройних сил України. Ці війська безпосередньо підпорядковані Міністерству оборони. Найменування, склад, організація, озброєння і технічне спорядження формувань спеціальних військ зумовлюються їх призначенням.

До спеціальних військ належать *війська зв'язку, інженерні війська, війська радіаційного, хімічного, біологічного захисту, війська радіоелектронної боротьби, розвідувальні підрозділи, топографічна служба, залізничні війська*. Деякі види ЗС мають свої спеціальні війська (наприклад, у ВМС — частини інженерно-авіаційної служби).

Тил Збройних сил — це сили й засоби, призначені для тилового забезпечення військ матеріальними та фінансовими ресурсами, здійснення військових перевезень, відновлення військової техніки і майна, створення умов для базування авіації та сил флоту, розв'язання квартирно-експлуатаційних питань тощо.

Характер загроз національній безпеці України у воєнній сфері визначає необхідність мати у складі Збройних сил України такі функціональні структури, як **Об'єднані сили швидкого реагування, Основні сили оборони та Стратегічні резерви**.

Відповідно до статті 4 Закону України «Про Збройні сили України», чисельність збройних сил затверджується Верховною Радою за поданням Президента України.

Збройні сили будь-якої країни потребують відповідного й належного управління. Не є винятком і Збройні сили України.

Керівництво Збройними силами України в межах, передбачених Конституцією України, здійснює Президент України як Верховний Головнокомандувач Збройних сил. В особливий період керівництво Збройними силами та іншими військовими формуваннями Президент України може здійснювати через Ставку Верховного Головнокомандувача, робочим органом якої є Генеральний штаб ЗСУ.

Безпосереднє керівництво ЗСУ в мирний і воєнний час здійснює **Головнокомандувач Збройних сил України**, яким є Міністр оборони України, якщо він військово-службовець, а в разі, коли Міністром оборони призначається цивільна особа, — начальник Генерального штабу ЗСУ. При Президентові України утворюється спеціальний орган, який є колегіальним у вирішенні питань керівництва обороною та безпекою держави, — **Рада Національної безпеки і оборони України** (РНБО), головною функцією якої є забезпечення захисту суверенітету, конституційного ладу та територіальної цілісності України, розробка стратегії та політики національної оборони.

Статус військової служби. Військова служба в Збройних силах України та інших військових формуваннях є особливою державною службою, яка пов'язана із захистом Вітчизни й полягає в професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України. Термін проходження військової служби зараховується громадянам до загального стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю та стажу державної служби.

Порядок проходження громадянами України військової служби, їх права та обов'язки визначаються Законом «Про військовий обов'язок і військову службу» і «Положенням про проходження громадянами України військової служби в Збройних силах України», затвердженим Президентом України, іншими документами.

Військовий обов'язок, який встановлюється з метою забезпечення комплектування ЗСУ та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також підготовки населення до захисту держави, передбачає підготовку громадян до військової служби, приписку до призовних дільниць, прийняття та призов на військову службу, проходження військової служби за призовом або добровільно, виконання військового обов'язку в запасі, дотримання правил військового обліку. У воєнний час військовий обов'язок включає також загальне обов'язкове військове навчання громадян.

Щодо військового обов'язку громадяни України поділяються на такі категорії:

- **допризовники** — особи, які підлягають приписці до призовних дільниць;
- **призовники** — особи, приписані до призовних дільниць;
- **військовослужбовці** — особи, які проходять військову службу;
- **військовозобов'язані** — особи, які перебувають у запасі для комплектування ЗСУ та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави;
- **резервісти** — військовозобов'язані, які добровільно проходять службу у військовому резерві ЗСУ та інших військових формувань.

Громадяни України чоловічої статі, придатні до проходження військової служби за станом здоров'я і віком, зобов'язані:

- прибувати за викликом військового комісаріату до призовних дільниць для приписки, проходження медичного огляду, направлення на підготовку з метою одержання військової спеціальності, призову на військову службу або на збори;
- проходити підготовку до військової служби, військову службу і виконувати військовий обов'язок у запасі;
- проходити медичний огляд та лікування в лікувально-профілактичних закладах згідно з рішеннями комісії з питань приписки, призовної комісії або військово-лікарської комісії військового комісаріату;
- виконувати правила військового обліку.

Законодавство України забезпечує громадянам держави права і свободи щодо виконання загального військового обов'язку. Наприклад, громадяни, що мають істинні релігійні переконання і належать до чинних, зареєстрованих відповідно до законодавства релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та службу в ЗС, можуть проходити службу згідно з Конституцією України та Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу».

Альтернативна служба — це державний вид служби поза ЗС, що проходить в одній з установ системи соціального забезпечення, де є гостра потреба в обслуговуючому персоналі.

Жінки, які за фахом мають медичну підготовку або підготовку, споріднену з відповідною військово-обліковою спеціальністю, придатні до проходження військової служби за станом здоров'я і віком, також беруться на військовий облік.

Підготовка громадян України до військової служби, складання Військової присяги, проходження і види військової служби, виконання військового обов'язку в резерві. Підготовка громадян до військової служби передбачає допризовну підготовку, підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей, підготовку у військових оркестрах, підготовку до вступу у вищі військові навчальні заклади (ВВНЗ) та військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів (ВНП ВНЗ), які здійснюють військову підготовку студентів за програмою офіцерів запасу, фізичну

підготовку, лікувально-оздоровчу роботу, підвищення рівня освітньої підготовки, вивчення державної мови, патріотичне виховання.

Допризовна підготовка включається до визначеної державою складової освіти загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів, вищих навчальних закладів I і II рівнів акредитації та проводиться за затвердженими відповідно до законодавства програмами, погодженими з Міністерством оборони України.

Підготовка призовників з військово-технічних спеціальностей проводиться в професійно-технічних навчальних закладах або в навчальних закладах **Товариства сприяння обороні України** (ТСОУ). До навчання залучаються призовники, які досягли 17-річного віку, придатні за станом здоров'я до військової служби та підлягають призову на строкову військову службу після закінчення навчання.

Проходження та види військової служби визначаються «Положенням про проходження громадянами України військової служби в Збройних силах України».

Громадяни проходять військову службу в Збройних силах України в добровільно-порядку або за призовом.

За призовом громадяни проходять:

- строкову військову службу;
- військову службу за призовом осіб офіцерського складу.

У добровільному порядку громадяни проходять: військову службу (навчання) за контрактом курсантів (слухачів) у ВВНЗ, а також вищих навчальних закладах, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки; військову службу за контрактом осіб рядового, сержантського, старшинського та офіцерського складу, прапорщиків та мічманів.

Встановлюються такі види військової служби:

- строкова військова служба;
- військова служба за контрактом солдатів і матросів, сержантів і старшин;
- військова служба за контрактом прапорщиків і мічманів;
- військова служба (навчання) за контрактом курсантів (слухачів) ВВНЗ, а також ВВП ВНЗ;
- військова служба за контрактом осіб офіцерського складу;
- військова служба за призовом осіб офіцерського складу.

Підготовка військових кадрів для Збройних сил: військові навчальні заклади, підготовка та вступ до них. Загальне керівництво військовою освітою та наукою здійснює Департамент військової освіти та науки Міністерства оборони України.

Система військової освіти готує висококваліфікованих військових фахівців з усього переліку спеціальностей, у яких мають потребу сучасні Збройні сили України. В Україні готують офіцерів тактичного, оперативно-тактичного та оперативно-стратегічного рівнів. Вступники до ВВНЗ і ВВП ВНЗ обов'язково додатково проходять психологічне обстеження, оцінку рівня їхньої фізичної підготовки та медичний огляд військово-лікарською комісією.

До найвідоміших ВВНЗ належать:

- Національний університет оборони України;
- Академія Сухопутних військ ім. Гетьмана Петра Сагайдачного;
- Харківський університет Повітряних сил;
- Академія Військово-Морських сил ім. П. С. Нахімова;
- Українська військово-медична академія здійснює підготовку військових лікарів і офіцерів запасу з числа студентів Національного медичного університету ім. О. Богомольця.

З військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів України можна назвати:

– *факультети військової підготовки* Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Подільського державного аграрно-технічного університету, Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури, Академії державної податкової служби України;

– *кафедри військової підготовки* Сумського державного університету, Національного транспортного університету, Національної металургійної академії України, Національного гірничого університету України, Донецького національного технічного університету, Івано-Франківського національного технічного університету нафти та газу, Державної льотної академії України;

– *кафедри медицини катастроф і військової медицини* Харківського національного медичного університету та Запорізького й Тернопільського державних медичних університетів;

– *відділення військової підготовки* Васильківського коледжу Національного Авіаційного університету та інших, які готують фахівців для СВ та ПС.

Структура Збройних сил України. Завдання Збройних сил України. Загальний військовий обов'язок. Допризовники. Призовники. Військовослужбовці. Військовозобов'язані. Резервісти. ВВНЗ. ВВП ВНЗ.

1. У чому полягає призначення Збройних сил України та інших військових формувань? **2.** Що зазначено в законах України про відродження, засади діяльності національних Збройних сил? **3.** Охарактеризуйте структуру й завдання Збройних сил України. **4.** Із чого складається законодавство України про військову службу?

5. Чому військовій службі в нашій державі має надаватися особливий статус? **6.** Як здійснюється підготовка до військової служби, складання Військової присяги, проходження військової служби, виконання військового обов'язку в запасі громадян України? **7.** Де відбувається підготовка військових кадрів для Збройних сил?

8. Використовуючи додаткову літературу, знайдіть та обговоріть умови вступу до військового навчального закладу, в який ви б хотіли поступити (або ваші товариші, знайомі тощо).

§ 3. Військова присяга та військова символіка України

Прочитайте віршовані рядки, у яких висловлено ставлення поета до присяги, вірності, любові до свого краю. Висловіть власні міркування щодо цих понять.

*...Мене куплять і спродувать не раджу,
Моя душа не ходить на базар...*

*І хоч на світі сторони чотири,
Я тут живу, бо я цей край люблю...*

Ліна Костенко

Походження Військової присяги, Бойового прапора, військових відзнак та символіки України. З давніх-давен виконується ритуал прийняття військової присяги як клятви воїна на вірність своєму народові та Вітчизні. На території нашої держави цей ритуал започатковано ще в IX ст. з приходом на наші землі варягів, від яких і походить цей військовий обряд. Вступаючи до княжої дружини, воїни клялися князеві у своїй вірності. Після цього дружинники вважалися побратимами.

Уперше ритуал прийняття військової присяги на вірність Україні був проведений Легіоном січових стрільців 3 вересня 1915 р.

Під час княжої доби кожний полк і його підрозділ мав прапор, труби, бубон — обов'язкові військові атрибути. Прапор (стяг, хоругва) був символом і знаком, що об'єднував воїнів навколо князя.

Усі прапори були однакової форми — видовжене трикутне полотно на держаку. Відрізнялися вони забарвленням, зображеннями на них (зорі, місяць тощо), а також тим, що саме прикріплялося на вершині держака (півмісяць, спис, волосся тощо). За прапорами впізнавали, чиє то військо.

Коли прапор піднімали над військом — це був урочистий знак до початку бою. Навколо прапора в бою йшла завзята боротьба, усі воїни були зобов'язані боронити свій прапор. Вважалось за доблесть здобути в бою ворожий прапор — це була перемога, тріумф. Піднятий догори прапор означав, що військо успішно б'ється, що його не перемогли. Трубами та бубнами подавали сигнал до бою, до походу.

Відзнаки козацького війська називали клейнодами. За клейноди цілого війська вважали гетьманську булаву й бунчук, печать, хоругви, бубни і труби, деколи також і козацьку гармату.

Ці ознаки своєї влади запорозьке військо надзвичайно цінило і ставилось до них з великою пошаною. В історичних джерелах назва «військові клейноди» трапляється від

КЛЕЙНОДИ (від нім. Kleinod, польськ. klejnot — коштовність) тільки *мн., іст.* — регалії в Запорозькому козацькому війську (прапори, бунчуки, труби, литаври, барабани) і символи влади (булава та її різновиди) в польських та українських гетьманів.

1630 р. аж до кінця козаччини. Коли мали відбутися вибори гетьмана, старшина несла врочисто «клейноди гетьманські» — булаву, бунчук, хоругву, значок і печать, — несли з великою пошаною «на подушках, тафтою червоною укритих». Так само й нижча старшина мала свої відзнаки: полковник — пірнач, хоругву і значок, сотник — хоругву.

У козацькому війську були три роди хоругв:

- ♦ хоругва всього війська або гетьманська;
- ♦ хоругви полкові;
- ♦ хоругви сотенні.

Окрім цього, були ще значки, менші короговки, які використовували щодня. Проте в козацькому війську довго не було одного типу козацьких хоругв, а панувала повна довільність і щодо барв прапорів, і щодо знаків, що на них були. У давніші часи козацьке військо використовувало прапори тих держав, що брали його на службу.

Окремі печаті мали деякі військові уряди, наприклад військова канцелярія та суд. Свою печатку із написом «Печатка Славного Войска Запорозкого Низового» мав кожний полк, а деколи й сотня. Різні запорозькі паланки мали свої печатки, з різними знаками (олени, леви, птахи, шаблі, списи, стріли).

Мали свої військові символи й Січові стрільці: прапори, відзнаки роду військ, номери частин, військових посад тощо.

У березні 1918 р. Мала Рада УНР затвердила герб Української Народної Республіки — знак Київської держави часів Володимира (тризуб, оточений вінком із листя), великий та малий герби, відповідні печатки; *було затверджено також військово-морський прапор УНР із зображенням тризуба.*

Зміст Військової присяги. Порядок її складання. Військову присягу на вірність народу України складають громадяни України, які призвані або добровільно вступили на військову службу. Відбувається ця подія в надзвичайно урочистій обстановці. Молодий воїн зі зброєю в руках біля Бойового прапора військової частини перед строєм командирів дає персональну клятву народові України.

Текст Військової присяги

Я, (прізвище, ім'я, по батькові), вступаю на військову службу і урочисто присягаю Українському народові завжди бути йому вірним і відданим, обороняти Україну, захищати її суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок, накази командирів, неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, зберігати державну таємницю.

Присягаю виконувати свої обов'язки в інтересах співвітчизників. Присягаю ніколи не зрадити Українському народові!

Іл. 3.1. Козацькі січові хоругви (за Д. Яворницьким і М. Грушевським). У центрі — Велика хоругва Запорозької Січі

ВІЙСЬКОВА ПРИСЯГА — урочиста клятва, що її дає кожний громадянин, вступаючи до лав збройних сил держави. Військова присяга має юридичну силу.

Іл. 3.2. Прапор
Збройних сил України

Іл. 3.3. Емблема
Збройних сил України

Іл. 3.4. Прапор Сухопутних
військ Збройних сил України

Військова присяга — документ юридичної сили, що має велике державне значення. У ній сформульовано найважливіші вимоги, які ставляться до воїна і які він має неухильно виконувати в інтересах національної безпеки України. Складаючи присягу, воїн Збройних сил України клянеться перед народом, державою бути вірним і відданим їм, як були вірними й відданими рідній землі запорозькі козаки, Січові стрільці, борці з фашизмом у роки Другої світової війни. Відданість народу, державі означає сумлінне виконання воїном своїх обов'язків щодо захисту свободи та незалежності держави. Вірність народу, державі означає чесне служіння інтересам усього народу, держави в цілому, а не інтересам окремих людей чи груп.

Бойовий прапор військової частини Збройних сил України. Кожна військова частина під час формування отримує Бойовий прапор.

Бойовий прапор військової частини Збройних сил України є символом військової честі, доблесті і слави й нагадує кожному воїнові про героїчне минуле нашого народу, його мужність та героїзм у боротьбі за національну незалежність, про священний обов'язок бути вірним своєму народові, Батьківщині.

Бойовий прапор вручається військовій частині на весь час її існування. Він зберігається й охороняється у військовій частині, а під час бойових дій — у районі їх

розгортання. Утрата Бойового прапора за будь-яких обставин є національною ганьбою, вона спричинює розформування військової частини. Справи командирів тих військово-службовців, які безпосередньо винні у втраті прапора, розглядає військовий трибунал.

Прапор Збройних сил України — це прямокутне полотнище малинового кольору зі співвідношенням сторін 2:3 (іл. 3.2). У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Збройних сил України. Висота емблеми становить $\frac{4}{5}$ висоти полотнища. Обидві сторони полотнища ідентичні.

Емблема Збройних сил України (іл. 3.3) — це прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, у центрі якого в круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої держави Володимира Великого. Висота медальйона становить $\frac{2}{5}$ висоти хреста. Пружки хреста і медальйона — золоті.

Прапор Сухопутних військ Збройних сил України (іл. 3.4) — прямокутне полотнище малинового кольору зі співвідношенням сторін 2:3. У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Сухопутних військ Збройних сил України. Висота емблеми — $\frac{4}{5}$ висоти полотнища.

Емблема Сухопутних військ Збройних сил України (іл. 3.5) — це прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, у центрі якого у синьо-

му круглому медальйоні вміщено зображення знака Княжої держави Володимира Великого. Медальйон накладено на зображення двох схрещених мечів вістрям угору. Висота медальйона становить $\frac{2}{5}$ висоти хреста. Пружки хреста та медальйона, зображення мечів — золоті.

Прапор Повітряних сил Збройних сил України (іл. 3.6) — прямокутне полотнище блакитного кольору зі співвідношенням сторін 2:3. У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Повітряних сил Збройних сил України. Висота емблеми — $\frac{4}{5}$ висоти полотнища.

Емблема Повітряних сил Збройних сил України (іл. 3.7) — це прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, у центрі якого у синьому круглому медальйоні вміщено зображення знака Княжої держави Володимира Великого. Медальйон накладено на стилізовані зображення меча вістрям угору на вертикальних сторонах хреста, двох крил на горизонтальних сторонах хреста. Висота медальйона становить $\frac{2}{5}$ висоти хреста. Пружки хреста та медальйона, зображення меча і крил — золоті.

У Військово-Морських силах України Бойовим прапором є Військово-Морський прапор корабля, який символізує державну належність і недоторканість кораблів, що ходять під ним, а також готовність українських військових самовіддано захищати Україну на морських рубежах.

На кораблях, що перебувають у морі, у поході, Військово-Морський прапор піднятий удень і вночі. Під час бойових дій чи при появі ворога разом з Військово-Морським піднімається Державний прапор України.

Військово-Морський прапор Збройних сил України (іл. 3.8) — це прямокутне полотнище білого кольору зі співвідношенням сторін 2:3, у центрі якого розміщено прямий синій хрест, а у верхньому лівому куті полотнища (крижі) — Державний прапор України. З трьох сторін (окрім крижі) хрест має синю облямівку, розміщену на відстані в $\frac{1}{4}$ ширини сторін хреста. Ширина сторін хреста становить $\frac{1}{15}$ від довжини полотнища, а ширина облямівки — $\frac{1}{4}$ ширини сторін хреста. Обидві сторони полотнища прапора дзеркально ідентичні.

Іл. 3.5. Емблема Сухопутних військ Збройних сил України

Іл. 3.6. Прапор Повітряних сил Збройних сил України

Іл. 3.7. Емблема Повітряних сил Збройних сил України

Іл. 3.8. Військово-Морський прапор Збройних сил України

Іл. 3.9. Емблема Військово-Морських сил ЗСУ

Емблема Військово-Морських сил Збройних сил України (іл. 3.9) — це прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, у центрі якого в круглому синьому медальйоні вміщено зображення знака Княжої держави Володимира Великого. Медальйон накладено на стилізовані зображення двох схрещених якорів. Висота медальйона становить $\frac{2}{5}$ висоти хреста. Пружки хреста і медальйона, зображення якорів — золоті.

У мирний час Бойовий прапор надійно охороняють воїни Збройних сил України, які примножують його славу сумлінною службою, успіхами у військовій підготовці.

Для охорони Бойового прапора у військовій частині виставляється пост № 1 — найвідповідальніший і найважливіший, який довіряється найкращим воїнам. Під Бойовим прапором військовослужбовці приймають присягу, беруть участь у парадах, походах, маневрах. До Бойового прапора прикріплюються відзнаки, якими нагороджується військова частина за видатні бойові заслуги, за успіхи в підготовці воїнів. Для воїна найпочеснішою відзнакою за службу є фотографування під розгорнутим Бойовим прапором частини.

Військова присяга. Бойовий прапор. Військові відзнаки.

1. Охарактеризуйте історичні витоки Військової присяги, Бойового прапора, військових відзнак та символіки України. **2.** Витлумачте зміст, значення та порядок складання Військової присяги на вірність Українському народові. **3.** Вивчіть напам'ять текст присяги. **4.** Що таке пост № 1 у військовій частині? Для чого його виставляють?

5. Чому Бойовий прапор військової частини Збройних сил України є символом честі, доблесті й слави? **6.** Як зберігається Бойовий прапор військової частини у мирний час? **7.** Наведіть історичні приклади, у яких би йшлося про Бойовий прапор, Військову присягу, військові відзнаки.

8. Обговоріть, чому законодавством України Військовій присязі надано юридичної сили. **9.** Розгляньте зображення всіх прапорів Збройних сил України. Використовуючи довідкові джерела, літературу, Інтернет, складіть власні інтерпретації художнього оформлення емблем і стягів. Зачитайте їх, визначте найвдалішу.

ТЕМА: РОЗБУДОВА НАЦІОНАЛЬНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ

§ 4. Основні історичні періоди військового мистецтва українського народу, їх значення для розбудови сучасних Збройних сил України

Пригадайте з курсу історії прізвиська видатних військових діячів на різних етапах розвитку України. Яку роль вони відігравали в розбудові українського війська?

Воєнні походи перших князів та їх значення для зміцнення давньоруської держави в середині X століття. Утворена на межі VIII–IX ст. Руська держава за правління князя *Аскольда* з династії Києвичів, який у 860 р. на чолі 6–8 тис. воїнів здійснив морський похід на Константинополь, переживала піднесення й розпочала боротьбу за утвердження на берегах Чорного моря. У 882 р. внаслідок перевороту до влади прийшла варязька династія Рюриковичів, представник якої князь *Олег* у 907 р. здійснив похід проти Візантії та змусив її підписати вигідний для Русі договір, що надавав широкі можливості для торгівлі. Унаслідок вдалих походів на Хозарію князь захопив хозарські гавані на Каспійському морі. До кінця правління Олега його держава займала велику територію від причорноморських степів до Балтійського моря.

Князь *Ігор*, який став київським князем після смерті Олега, продовжив політику своїх попередників, спрямовану на посилення князівської влади та об'єднання всіх східнослов'янських земель. У 913–914 рр. Ігор воював з древлянами, що не бажали визнавати його зверхності. У 915 й 920 рр. він виступив проти печенігів, що чинили набіги на Русь, воював з уличами, прагнучи зміцнити позиції Русі на торгових шляхах, здійснював походи на Закавказзя. Похід у 941 р. проти Візантії закінчився поразкою, оскільки руські кораблі були знищені візантійцями за допомогою «грецького вогню». Новий похід на Візантію, більш вдалий, він здійснив у 944 р. Проте Русь втратила володіння на узбережжі Чорного моря та біля гирла Дніпра, а також зобов'язувалась надавати Візантії військову допомогу.

Син Ігоря князь *Святослав* увійшов в історію як князь-завойовник. Головною метою його походів було зміцнення Київської держави та ліквідація зовнішньої загрози на кордонах від кочовиків. Святослав підкорив в'ятичів і тим самим завершив об'єднання східнослов'янських племен довкола Києва. Відтак, здійснивши похід на Північний Кавказ, Святослав розгромив ясів (осетинів) і касогів (черкесів) та приєднав до своєї держави Прикубання. Переправившись на Керченський півострів, захопив м. Тмутаракань. У 965 р. князь розгромив Хозарський каганат і оволодів важливим волзьким шляхом. Досягши перемоги на Сході, Святослав переніс воєнні дії на Балкани, де, на запрошення візантійців завоювати для них Болгарію, у 967 р. розгромив болгарське військо й оволодів східною Болгарією, але не передав її візантійцям. Напад підкуплених візантійцями печенігів змусив його перервати похід і спішно повертатись на батьківщину, щоб відігнати ворогів від Києва.

Другий похід на Балкани, здійснений через рік, був невдалим. Проти війська Святослава об'єдналися сили візантійського імператора і болгарського царя. Тому русичі відступили і врешті-решт були оточені у фортеці Доростол, де після тримісячної оборони Святослав підписав мир з Візантією, зрікшись своїх володінь на Балканах.

Уміло використовуючи систему рік і Чорне море, Святослав дав блискучі зразки організації комбінованих походів на великі відстані. Тільки в походах до Волги і Каспію рать під його проводом пройшла понад 3 тис. км по суші й близько 1,5 тис. км — річками. Київський флот був не тільки транспортним засобом, а й вів морські бої, знищуючи візантійські кораблі, озброєні «грецьким вогнем».

Діяльність Володимира Великого щодо зміцнення військової могутності Київської держави. Після смерті Святослава між його синами точилася жорстока боротьба за владу. Переміг позашлюбний син князя — *Володимир*.

Одним із головних завдань князя Володимира було утримання понад двох десятків племен під владою Києва. Протягом 981–984 рр. київський володар приборкав повстання в'ятичів, радимичів, приєднав землі Червенської Русі, що належали полякам, і землі ятвягів між Німаном та Західним Бугом, а потім землі білих хорватів.

Володимир непокоївся печенізькою загрозою і постійно намагався її відвернути. Для протидії кочовикам була потрібна сильна армія. Отож Володимир розпочав **військову реформу**. Відкинувши принципи племінних військових об'єднань, в основу організації війська князь поклав принцип злиття воєнної системи із системою феодального землеволодіння: він роздав землі воїнам (часто простолюдинам), які змушені були за це організовувати оборону землі. Володимир почав створювати військово-землевласницьку верхівку — боярство, з появою якого дружина вже не мала характеру всенародного війська, а була доступна головним чином для представників цієї верстви. Коли князь скликав бояр у дружину, вони свідомо виконували військовий обов'язок, знаючи, що боронять майно своєї землі.

Київські князі показали себе досвідченими полководцями, у воєнних походах яких розвивалась стратегія, тактика, організація княжого війська. У тому, що княжі війська виділялися своєю згуртованістю і моральною стійкістю, велику роль відіграв особистий приклад князів у бою. Стратегія полководців Київської Русі відрізнялася рішучістю й активністю.

Військове мистецтво козаків Війська Запорозького: тактика бойових дій на суходолі, морські походи козаків. Запорозька Січ утворилася в XVI ст. Це було військово-політичне об'єднання з єдиним центром, власними законами, виборчою системою, козацькою радою. Розташована на річкових островах, які важко було знайти серед безлічі їм подібних у прибережжі лісової гущавини, у морі плавнів, Січ була укріпленням, оточеним глибоким ровом і десятиметровим валом з дерев'яним частоколом, кількома високими вежами з бійницями для гармат.

Козаки гарнізону Січі несли почергово прикордонну службу на запорозьких землях, щоб своєчасно виявити наближення татар і попередити про це військо та населення міст і сіл України. Для цього на кордонах запорозьких земель та вздовж русла Дніпра була створена мережа сторожових форпостів. Форпост мав редут — це замкнене квадратне чи багатокутне польове земляне укріплення для самооборони з житлом для козаків і стайнею для коней. З форпосту почергово розсилалися розвідувальні роз'їзди. Для спостереження використовували підвищені місцини. Сигнали подавали населенню через вогняно-димові споруди, які називали «маяками», «фігурами». Біля маяка будувалася вишка, на якій почергово чатували козаки-спостерігачі. Коли помічали ворога, запалювали перший маяк, що стояв на кордоні, за ним спалахував другий, третій і так далі. Чорний густий дим та яскраві спалахи вогню попереджали населення про наближення ворога.

Запорозьке військо славилось високою боеготовністю і військовою майстерністю. Ці якості досягалися значною мірою завдяки тому, що військо було регулярним, значна його частина перебувала в черговому режимі, тобто жила в куренях на Січі, повсякденно вдосконалюючи бойову підготовку. Гарнізон Січі був здатний негайно дати відсіч ворогові, а також за короткий термін зібрати велике військо. Високої військової майстерності досягали за рахунок добре налагодженого військового навчання та постійних сутичок з татарами. Польський учений Шимон Старовольський у книзі «Полонія» писав: *«У своїх таборах вони мають дисципліну стародавніх римлян, а воєнною доблестю та обізнаністю у військових справах не поступаються жодній нації в світі»*.

У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною, наступальною, ініціативною стратегією та маневреною тактикою перевершувало феодальні армії Європи, що послідовно додержували стратегії позиційної оборонної війни.

Запорозьке військо поділялось на піхоту, кінноту, артилерію, але неперевершену славу козаки здобули як піхотинці, яких вважали найкращими в Європі. Піхота майстерно билася з ворогами на суходолі, шикуючись, як правило, у три шеренги. Перша — стріляла, друга — подавала, а третя — заряджала рушницю. Запорозька піхота воювала і на морі у складі славнозвісних вітрильно-веслових козацьких флотилій.

Кіннота в запорожців була менш чисельна від піхоти, але і її дії відзначалися військовою майстерністю. Запорозька кіннота вела наступ так званою «лавою», шикуючись півколом, атакуючи в такий спосіб ворога не лише з фронту, а й з флангів.

Артилерія Запорозького війська складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих фальконетів (легких гармат). Деякі з них мали вертлюги¹, які прикріплювали до бортів човна або судна.

Козаки були озброєні шаблями й списами, а також вогнепальною зброєю — мушкетами, пістолями, самопалами, рушницями. Запорожців називали «рушничним військом». Крім того, у козаків були також келепи (бойові молоти), якірці та рогульки — їх

---

¹ Вертлюг — деталь, що з'єднує дві частини механізму і дає можливість одній з них обертатися навколо своєї осі.

АМУНІЦІЯ — сукупність речей (крім одягу та зброї), що становлять спорядження військовослужбовця, а також спорядження коня.

БРУСТВЕР — земляний насип або кам'яне підвищення на зовнішній стороні окопу чи траншеї для прикриття бійців од ворожого вогню.

застосовували проти ворожої кінноти. Відомо, що козаки використовували запалювальні ракети ще на початку XVI ст. У XVI та в першій половині XVII ст. козацтво, хоча в меншій кількості, ніж рушниці, використовувало луки. Цей, на перший погляд, анахронізм мав практичне значення. Адже лук стріляв набагато швидше за рушницю, тож один лучник міг доволі ефективно прикрити десяток козацьких стрільців під час заряджання вогнепальної зброї.

Окрім зброї і належної амуніції, кожен вояк мав сокиру, косу, лопату, шнури і таке інше, щоб насипати вали й будувати укріплення, а також зв'язувати вози в табір. На кожні 5–10 козаків був один віз, який перевозив зброю, боєприпаси, продукти, фураж для коней, лопати, сокири, пилки та інше. На окремих возах перевозили гармати.

Найпоширенішим видом бойового порядку в козаків став так званий *табір з возів* — найважливіший елемент козацької тактики в умовах рівнинної степової місцевості, який застосовувався для просування військ, наступу та оборони.

Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, уздовж довгих сторін якого рухались вози один за одним в один або кілька рядів. Між рядами возів у середині рухалось спішене військо. У першому зовнішньому ряду були встановлені гармати. Передня і задня сторони возами не замикались, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав «крила», тобто один ряд возів був довший за інші, що дозволяло в разі небезпеки перекрити табір спереду і ззаду.

Якщо передбачалася тривала оборона табору, то колеса возів зв'язували ланцюгами, закопували в землю, її також насипали на вози. Навколо возів із зовнішнього та внутрішнього боків робили бруствери, окопи, з'єднані ходами сполучення. Розміри табору залежали від кількості війська.

Захисні функції табору з возів були настільки високі, що вони зводили нанівець кількісну перевагу ворога. Особливістю рухомого табору з возів було те, що йому не страшна була перевага ворога в озброєнні та військовій майстерності.

Козаки мали розподіл обов'язків на випадок бою безпосередньо біля свого воза: частина з них забезпечувала безперервність вогню, а частина стежила за рухом воза і загальними сигналами керування табором, щоб не допустити розриву ряду. На цей період призначався старший.

Похідний порядок козацького війська будувався за всіма правилами військового мистецтва. Першим рухався козацький розвідувальний загін, який вислав на відстань до 6 км розвідувальні роз'їзди. За розвідувальними загонами на відстані 4–6 км рухався передовий загін кінноти, який теж вислав на відстань до 6 км фронтальні та бокові роз'їзди охоронної розвідки. На відстані 11–15 км за передовим загonom йшли під захистом табору

головні сили війська. У свою чергу від табору на відстані 2–3 км висилали дозори фронтальної і бокової сторожової охорони. Козаки добре вміли будувати земляні укріплення. Вони блискавично споруджували вали, засіки, шанці, редути.

Серед козаків здавна було поширене ще не відоме в Західній Європі *самоокопуння стрільця* як спосіб захисту вояка від вогню противника. Це було надійніше використання польською шляхтою та її солдатами-найманцями, передусім німцями, панцирів й кольчуг, які в епоху широкого застосування в боях рушничного вогню захищали мало.

Бій козаки розпочинали *«герцем»*, тобто двобоєм окремих сміливців або невеликих загонів. Якщо вороже військо не виходило до бою, козаки починали його облогу. Коли ж противник вирішував дати бій, то його військо виходило з табору і шикувалось у бойові порядки. Відносно до нього займало бойовий порядок і козацьке військо.

У центрі бойового порядку ставала кіннота, вишикувана в три-чотири шеренги. На флангах піхота ставала в три шеренги. Між окремими піхотними підрозділами ставили легкі гармати. Козацька атака проводилася *«лавою»*, а піхота, ведучи невпинний вогонь з гармат та мушкетів, який забезпечували першій шерензі дві інших, готуючи набої, підтримувала атаку кінноти.

Якщо під час бою козацьке військо змішувалося з ворожим, то такий бій вони називали *«галасом»*. Бій окремими загонами, не зв'язаними між собою, козаки називали *«розгардіяшем»*. А якщо піхотний підрозділ потрапляв в оточення, то він вистроювався трикутником.

Навальний обхват ворога з флангів, вихід йому в тил, створення резерву та засідки, раптовість удару та вміле використання рельєфу місцевості — характерні риси військового мистецтва запорозьких козаків.

З кінця XVI ст. козаки робили фактично щорічні морські походи, нерідко й по кілька разів. До таких походів козаки готувалися централізовано, спочатку збирали припаси, зброю, будматеріали. З відібраним особовим складом проводились військові заняття, насамперед ретельно готували *«степовиків»*. Кожний учасник мав при собі шаблю, дві рушниці, 6 фунтів¹ пороху, відповідну кількість куль і шроту².

Після обрання на раді старшини козацтво ділилося на екіпажі, кожен з яких будував свій човен — *«чайку»*, на якій розміщався екіпаж від 50 до 70 козаків та 4–6 легких гармат. У морський похід, як правило, вирушало близько 60–100 *«чайок»*, що в середньому виходило по 100 гармат на кожен тисячу козаків. Величина човна залежала від мети плавання — суто річкове і прибережне чи морське.

Поступово змінювалися також масштаби й умови битв. Якщо в XV–XVI ст. козаки билися з турецькими кораблями в дніпровських плавнях, то вже в XVII ст. *«чайкам»* доводиться зустрічатися з турецькими ескадрами у відкритому морі. У плавнях козаки напада-

---

¹ Фунт — 409,5 г.

² Шрот — дрібні свинцеві кульки для стрільби з мисливської рушниці; дріб.

ли, зазвичай, із засідки, ховаючись в очереті, у морі — намагалися наблизитися до ворога непомітно вночі або проти сонця. Якщо такої можливості не було, атакували подібно до кінної лави. Під час атаки частина вояків сідала за весла, а частина вела стрільбу, козаки максимально використовували рушнично-артилерійський вогонь проти живої сили противника. Наблизившись до ворожого судна, козаки брали його на абордаж. Захопивши турецькі судна, запорожці часто використовували їх для подальших морських походів, а перед поверненням знищували.

Їхня тактика ведення бою була досить різноманітною: від блискавично коротких до тривалих каботажних і транзитних рейдів.

Якщо туркам вдавалося галерами своєчасно блокувати запорозький флот, що зосереджувався в гирлі Дніпра, низовики, використовуючи ширину лиману та швидкісні якості «чайок», погодні умови, найчастіше «відривались» від противника.

Утративши фактор раптовості, козаки змінювали тактику. Вони причалювали до пустельних берегів, відсиджувалися там, а вже потім, із суходолу, брали «на шаблю» якесь турецьке місто, громили його берегові гарнізони, які очікували нападу з моря. У здобутих містах запорожці довго не затримувалися, швидко вантажили трофеї і виходили в море. Іноді в поході вони розділялися на дві частини. Тоді одна йшла суходолом, друга на «чайках». Проте згодом вони знову об'єднувалися в заздалегідь домовленому місці й спільно атакували турків. Коли розвідка сповіщала про турецьку засідку на Дніпрі, то козаки притоплювали свої «чайки», залишали біля них кількох джур і досвідчених «товаришів», а самі вирушали в обхід. За потреби, уже через кілька днів козацький флот знову поставав у повній силі.

Вміло використовували запорожці й морехідні якості своїх човнів. Борти «чайки» ледь піднімалися над водою. Поміж невисоких хвиль вони ставали малопомітними для супротивника. Це давало змогу козакам першими виявляти ворожі патрульні кораблі. Дотримуючись дистанції, вони могли йти за галерами цілий день і тільки надвечір починали готуватися до нападу. Їхні човни заходили, як правило, з боку сонця, що сприяло непомітному скороченню відстані. Йшли на абордаж опівночі чи перед самісіньким ранком, використовуючи тим самим фактори раптовості, маневру та швидкості дій.

Турки намагалися уникати бою з козаками поблизу берегів, оскільки тоді маневреність «чайок» залишала для них мало шансів на перемогу. Коли ж випадало зіткнутися у відкритому морі, то запорожці починали «*крутити веремію*». Вони на повній швидкості підходили до турецьких суден, давали залп із гармат і рушниць, а тоді відходили. Маневр повторювали вдруге, втретє, але вже з інших позицій. Траплялося, що всією армадою атакували тільки один турецький корабель, завдаючи йому значних пошкоджень. Оговтавшись, турки готувалися до «веремії», а козаки вирішували дати вирішальний бій. Нерідко захопивши кілька турецьких суден, вони використовували їхню вогневу міць супроти противника, примушуючи його відступати. Коли ж цього досягти не вдавалося, то самі налягали на весла й тікали.

Турки постійно влаштовували різноманітні засідки, аби захопити козаків, коли ті поверталися з походів. Однак уникнути цього дозволяла добре налагоджена розвідка, яка знала практично про всі наміри ворога. Коли ж на вході до гирла Дніпра турецьку оборону прорвати не вдавалося, козаки знаходили поблизу Очакова затоку й волоком перетягували кожну «чайку» через суходіл, після чого через 2–3 дні опинялися вище турецької засідки і поверталися на Січ.

Основними рисами козацького воєнно-морського мистецтва на той час були: рішучість і активність дій, завдання превентивних ударів з метою перехоплення ініціативи; висока маневреність та мобільність; швидка і точна оцінка та урахування реальних обставин; ретельна підготовка удару; жорстка військова дисципліна, тверде й безперервне управління особовим складом під час морських походів; раптовість; постійна висока підготовка до ведення бойових дій за будь-яких умов; уміння проводити бій незалежно від кількості противника; стійкий морально-психологічний стан запорожців.

Переможні битви війська Богдана Хмельницького у національно-визвольній боротьбі українського народу в XVII ст. Визвольну війну українського народу проти панування Польщі в XVII ст. очолив гетьман *Богдан Хмельницький*.

У квітні 1648 р. Б. Хмельницький вийшов із Січі назустріч польським військам, що намагалися придушити повстання в Подніпров'ї. 19 квітня – 6 травня в урочищі **Жовті Води** 8 тис. козаків і 20 тис. татар і ногайців розбили поляків.

16 травня 1648 р. у заболоченому урочищі **Горохова Діброва** під Корсунем польське військо, яке рухалося табором, натрапило на засідку. Одночасною атакою головних сил Б. Хмельницького і загону М. Кривоноса було розгромлене, а коронні гетьмани М. Потоцький та М. Калиновський опинились у полоні.

У вересні 1648 р. біля містечка **Пилявці** на Поділлі військо Б. Хмельницького знову завдало полякам нищівної поразки, унаслідок якої польське військо, покидавши зброю та залишивши зброю, відступило. 26 вересня цього ж року повстанці підійшли до Львова й оволоділи горою **Високий Замок**, а в жовтні почали облогу польської фортеці Замостя. Однак багатомісячний успішний похід військ Б. Хмельницького був припинений. Холодна осінь, нестача провіанту й епідемія чуми не сприяли подальшому розвитку бойових дій. Знявши облогу Замостя, залишивши на Волині й Поділлі кілька козацьких загонів, він з військом відійшов на Подніпров'я.

Унаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя майже всі українські землі було визволено від польського панування.

Під **Збаражем** та **Зборовом** на Тернопільщині відбулися головні воєнні події весни–літа 1649 р. Польське військо на чолі з королем сконцентрувало свої сили біля фортеці Збараж. Війська Хмельницького і кримських татар почали облогу Збаража, який обороняв польський загін, що очікував прибуття головних сил. Хмельницький, розгадавши наміри поляків, напав на королівську армію під Зборовом і оточив її. Польські вояки почали масово тікати, а ті, що залишилися, були в безнадійному становищі.

Б. Хмельницький міг остаточно добити супротивника, але кримський хан Іслам-Гірей III порушив попередню домовленість і перейшов на бік короля, що примусило Хмельницького укласти з Польщею мирний Зборівський договір.

У травні 1652 р. був оточений і знищений польський табір біля гори **Батіг** на Брацлавщині на лівому березі Південного Бугу. Перемога козацького війська під Батогом була відплатою за поразку під Берестечком. Наступні півтора року польсько-українська війна тривала з перемінним успіхом, а восени 1653 р. польське військо знову було розбите під містечком **Жванець** між річками Жванчик та Дністер на Поділлі.

Навесні 1655 р. Б. Хмельницький вирушив із військом через Поділля на Галичину, щоб визволити від польського панування західноукраїнські землі та об'єднати Україну в її етнічних кордонах. 19 вересня 1655 р. українська армія вщент розбила польське військо під **Городком**, що за 25 км від Львова. Унаслідок перемоги було визволено значну частину Західної України.

Військова діяльність українського народу під час Першої світової війни. Перша світова війна розпочалася 1 серпня 1914 р. як протистояння двох військово-політичних блоків європейських держав — Антанти (Англія, Франція, Росія) і Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). У стратегічних планах противників чільне місце відводилося завоюванню українських земель, які з початком війни перетворилися на театр жорстоких боїв. Українці змушені були воювати на боці російської (3,5 млн) та австрійської (250 тис.) армій за чужі інтереси і вести братовбивчу війну.

У 1914 р. був сформований легіон **Українських січових стрільців** (УСС), запис до якого проводився на добровільних засадах. Основну масу становили молоді вихованці вєнізованих українських організацій: спортивно-громадської («Сокіл»), пожежної («Січ»), учнівсько-шкільної («Пласт»). До Стрия, що на Львівщині, де формувався легіон, прибуло понад 10 тис. добровольців. Проте дозвіл на легіон УСС було дано у складі лише 2,5 тис. осіб, адже австрійське командування хотіло бачити українців мобілізованими до імперської армії, де б вони «розчинилися» у масі солдатів інших національностей. Військову присягу приймали двічі: перший раз — загальну для всього австрійського війська, а вдруге — «свою», національно-патріотичну на вірність Україні.

Бойове хрещення *усуси* (від абревіатури УСС) прийняли 25 вересня, захищаючи Ужоцький перевал Карпат. Тут проти них вела наступ дивізія кубанських козаків. Отож відразу ж проявилася й загальнонаціональна для українців трагедія: адже змушені вони були битися один проти одного у лавах ворогуючих армій.

Усуси виказали себе найстійкішими солдатами австрійської армії, яким доручали найвідповідальніші завдання. Генерал Ігнац фон Фляйшман писав в одному з наказів по дивізії, якою командував і в лавах якої перебували усуси, що «*вони можуть гордо глядіти на свої подвиги, бо повсякчасно залишиться в історії слава їхніх хоробрих діл та лавровий вінок в історії їхнього народу*». У цьому разі йшлося про найзапекліші бої за гору *Маківка* в Карпатах, які відбувалися з початку квітня до початку травня 1915 р. Ця

гора кілька разів переходила з рук у руки. Бої за неї визначили перелом у військових операціях на користь німецько-австро-угорських союзників. Вони перейшли в наступ, і в їхньому складі усули вже в червні 1915 р. першими ввійшли до Галича — старовинної столиці Галичини, піднявши тут на знак перемоги свій жовто-блакитний прапор.

Ще одним місцем героїської слави стала гора *Лисоня* біля Бережан на Тернопільщині, де новосформований полк УСС, потрапивши в оточення переважаючих сил противника, загинув. Лише 150 стрільцям та 16 старшинам удалося вирватися з оточення.

Військова діяльність українського народу під час Другої світової війни.

Коли 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли польсько-радянський кордон, для українського народу розпочалася Друга світова війна. Західна Україна відповідно до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. і, зокрема, «Таємного додаткового протоколу» перейшла під контроль Радянського Союзу.

Після нападу 22 червня 1941 р. Німеччини на Радянський Союз Україна перетворилася на один із найважливіших театрів військових дій між радянськими та німецькими військами. На території України воєнні дії тривали з першого дня війни до 28 жовтня 1944 р. У спільну боротьбу з Німеччиною та її союзниками Україна зробила надзвичайно великий внесок. Основна частина українського народу боролася проти фашизму в складі Збройних сил СРСР, у партизанських загонах та підпільних організаціях. На теренах Західної України діяли загони Української повстанської армії.

За роки війни у складі Червоної армії воювало 7 млн жителів України — друга за чисельністю національна група після росіян. Переважно це були бійці чотирьох Українських фронтів. Українці в складі багатонаціональних радянських військ брали участь у переможному завершенні війни з гітлерівською Німеччиною і в боях з арміями мілітаристської Японії. Серед вищих офіцерів, зокрема командувачів фронтів та армій, було чимало українців. Найвідоміші з них — *М. Ватутін, А. Єременко, П. Жмаченко, Р. Малиновський, К. Москаленко, П. Рибалко, С. Тимошенко, І. Черняхівський* та інші.

Військовий подвиг багатьох українців відзначений найвищими державними нагородами Радянського Союзу. Серед них 2072 удостоєні звання Героя Радянського Союзу, із них 32 особи — двічі, а один з кращих льотчиків-винищувачів Червоної армії *Іван Кожедуб* став тричі Героєм Радянського Союзу. Із 7 млн орденів і медалей, вручених солдатам і офіцерам Червоної армії, 2,5 млн здобули жителі України.

Військове мистецтво українських вояків: Княжа доба, Військо Запорозьке. Військова діяльність українського народу в Першій і Другій світових війнах.

1. Які воєнні походи здійснили перші київські князі? Яке значення мали перші походи князів для зміцнення Давньоруської держави в середині X століття?
2. Охарактеризуйте значення битв війська Б. Хмельницького під час національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст.

3. Як можна оцінити діяльність Володимира Великого щодо зміцнення військової могутності Київської держави? 4. Опишіть військове мистецтво козаків Війська Запорозького в XVI ст. 5. Опишіть військову діяльність українського народу під час Першої світової війни. 6. Яке значення мала діяльність українського народу для визволення світу від «коричневої чуми» під час Другої світової війни?

7. Обговоріть діяльність УСС під час Першої світової війни та поясніть, яке вона мала значення для формування майбутньої української армії.

§ 5. Реформування та розвиток сучасних Збройних сил України

З'ясуйте в тлумачному словнику лексичне значення слова «реформа». Доповніть визначення: «Військова реформа — це перетворення, зміна, нововведення...».

Воєнна організація держави (ВОД). Закінчення епохи «холодної війни» ознаменувалося новим витком воєнного протистояння націй — початком фази «перманентних воєнних конфліктів» та «боротьби зі світовим тероризмом». Воєнні засоби, створені наприкінці минулого століття для протидії небезпеці індустріального та постіндустріального характеру, виявляються здебільшого малоефективними перед необхідністю подолання викликів та загроз нового походження. Ситуація вимагає принципово іншого мислення та дій.

Сучасна практика воєнного мистецтва продемонструвала необхідність залучення до воєнної боротьби нових силових комбінацій, ключовою особливістю яких є високий рівень поєднання зусиль військових, правоохоронних та цивільних структур держави. Поряд із цим, внутрішні загрози національній безпеці країн усе більше набирають «воєнного» забарвлення. Збройні сили дедалі частіше починають залучатися до виконання не притаманних їм «поліцейських» функцій. Тому постало питання про створення нового інструментарію воєнної політики держави. Одним із напрямів реалізації зазначених завдань є створення **Воєнної організації держави (ВОД)**.

Вітчизняна модель ВОД має свої принципові особливості, що обумовлено як специфікою геостратегічного положення України, так і особливостями розвитку її внутрішніх політичних, ресурсно-економічних та соціальних секторів. Напрямок, обраний керівництвом нашої держави щодо розбудови ВОД, визначається як створення тимчасових ситуативних комбінацій військової сили для вирішення поточних воєнно-політичних протиріч. Отож вітчизняні компоненти ВОД були створені й розвиваються без належного взаємоузгодження на загальнодержавному рівні. Такий підхід не може бути ефективним. Сьогодні це виражається в незбалансованості військової сфери України, її обмеженій здатності протидіяти викликам і загрозам воєнного характеру та економічній обтяжливості для країни. У цілому вітчизняна модель ВОД ще не набула завершеного вигляду і є сукупністю різноорієнтованих військових формувань держави. При цьому системного характеру вона набуває лише у випадках виконання функцій, передбачених чинним законодавством.

Реформування Збройних сил держави за роки незалежності. Після розпаду Радянського Союзу і проголошення в 1991 р. незалежності Україна успадкувала одне з найпотужніших угруповань військ у Європі, оснащене ядерною зброєю та відносно сучасними зразками звичайного озброєння та військової техніки. На теренах України на той час дислокувалися ракетна армія, три загальновійськові та дві танкові армії, один армійський корпус, чотири повітряні армії, окрема армія Протиповітряної оборони, Чорноморський флот. Проте це не були ще Збройні сили незалежної держави у повному розумінні цього слова. Україна отримала лише окремі фрагменти військової організації Радянського Союзу.

Після ухвалення Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. рішення про взяття під свою юрисдикцію всіх розташованих на її території військових формувань збройних сил колишнього СРСР та про створення одного з ключових відомств — Міністерства оборони України наша держава стала лідером серед колишніх радянських республік у справі створення власної армії.

Сучасний процес військового будівництва в Україні умовно можна розподілити на чотири основні етапи:

- перший (1991–1996 рр.) — формування основ та будівництво ЗСУ;
- другий (1997–2000 рр.) — розбудова ЗСУ;
- третій (2001–2005 рр.) — реформування та розвиток ЗСУ;
- четвертий (від 2006 р.) — розвиток ЗСУ.

Характерними ознаками *першого етапу* були одночасне формування правової основи діяльності Збройних сил України, реорганізація структур, створення відповідних систем управління, забезпечення елементів, необхідних для їх функціонування. В основу процесу створення власного війська були закладені політичні рішення керівництва України стосовно без'ядерного і позаблокового статусу держави.

У стислі терміни Верховною Радою України було ухвалено пакет законодавчих актів стосовно воєнної сфери: «Концепція оборони і будівництва Збройних сил України», постанова «Про утворення Ради оборони України», закони України «Про оборону України», «Про Збройні сили України», Воєнна доктрина України тощо.

У ці роки було закладено основи національного війська незалежної держави: створені Міністерство оборони, Генеральний штаб, види Збройних сил, системи управління, підготовки і всебічного забезпечення військ тощо.

На той же період припадає і ядерне роззброєння України. Уперше в історії людства одна з держав світу добровільно відмовилася від володіння ядерною зброєю. Станом на 1 червня 1996 р. на території України не залишилося жодного ядерного боєзаряду або боєзапасу.

Крім того, до кінця 1996 р. було скорочено понад 3,5 тис. різноманітних військових структур, майже 410 тис. осіб особового складу. Значно зменшилася кількість озброєнь та військової техніки: бойових літаків — на 600 одиниць, вертольотів — на

250 одиниць, парк танків та бойових броньованих машин скоротився приблизно на 2400 і 2000 одиниць відповідно.

Проте згодом стало зрозумілим, що процес будівництва ЗСУ лише починався. Бракувало системного підходу та послідовного плану вирішення проблем військового будівництва. Не вистачало підготовлених кадрів. З початком формування ЗСУ було оновлено понад 70% керівного складу. З усього спектра завдань реформування ЗСУ було виконано тільки скорочення чисельності персоналу та озброєнь. Від 1992 р. до 1996 р. чисельність військ скорочена і доведена до 370 тис. осіб. Але при цьому під час скорочення допущено стратегічні прорахунки, унаслідок яких порушено пропорції між видами Збройних сил, родами військ, категоріями військовослужбовців.

Перший етап реформи не досяг намічених цілей, тому що Україна, на відміну від Росії, змушена була створювати національні Збройні сили з розрізнених часток угруповання, яке не мало необхідних структур управління, керувалося з Москви і було зорієнтоване на виконання завдань, що в умовах нової незалежної держави або частково втратили своє значення, або вимагали суттєвих коректив. Крім того, відсутність обґрунтованого аналізу сучасних загроз не давала змоги чітко сформулювати стратегічні завдання Збройних сил, без чого неможливо було визначити нову оборонну концепцію та військову стратегію.

Під час *другого етапу* невизначеність чітких орієнтирів розвитку Збройних сил, невідповідність їх структури, чисельності, характеру підготовки, дислокації новим геополітичним реаліям та внутрішнім соціально-політичним і економічним умовам призводила до того, що військове керівництво змушене було концентрувати основні зусилля на проблемах самовиживання армії, а не на виконанні покладених на армію державних функцій та її розвитку. Керівництво держави та ЗСУ дійшло висновку, що за збереження зазначеної тенденції армія не мала перспективи і необхідно проведення глибокої реформи у військовій сфері.

Точкою відліку другого етапу в житті ЗСУ прийнято вважати затвердження Указом Президента України від 20 січня 1997 р. Державної програми будівництва та розвитку ЗСУ до 2005 р., яка була розроблена протягом 1996 р.

Програма надала можливість визначити напрями розбудови ЗСУ, уточнити відповідно до завдань їх склад, структуру та чисельність; співвідношення видів, родів військ, побудову організаційно-штатної структури органів управління, з'єднань і частин; перспективи модернізації наявних зразків і оснащення військ новими зразками озброєння та військової техніки.

Було визначено таку структуру ЗСУ:

- *Міністерство оборони України* є центральним органом виконавчої влади і військового управління; у його підпорядкуванні перебувають ЗСУ;
- *Генеральний штаб ЗСУ* як основний орган військового управління;

– *види ЗСУ* — Сухопутні війська (СВ), Військово-Повітряні сили (ВПС), Війська Протиповітряної оборони (ВППО), Військово-Морські сили (ВМС);

– *об'єднання, з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації, що не належать до видів ЗСУ.*

Програмою передбачалось наступне співвідношення чисельності особового складу між видами ЗСУ: СВ — до 54%; ВПС — до 16%; ВППО — 13,5%; ВМС — до 4,5%; інші військові формування, що не входять до складу видів ЗС, — до 12%.

Протягом 1997–1998 рр. було проведено необхідні зміни в законодавстві України з метою правового забезпечення виконання програми, розроблена нова редакція Воєнної доктрини, Законів України «Про оборону України», «Про Збройні сили України», Указом Президента України затверджено Положення «Про Міністерство оборони України» і «Про Генеральний штаб Збройних сил України».

22 грудня 1998 р. Верховною Радою України ухвалено постанову «Про чисельність Збройних сил України», якою було визначено, що на кінець 2000 р. ЗСУ матимуть штатну чисельність 310 тис. військовослужбовців та 90 тис. працівників.

Розпочато перехід до нової системи управління ЗСУ, створення нових систем оперативного, тилового й технічного забезпечення, які б максимально враховували регіональні можливості. Відпрацьовано також принципово нові системи підготовки та комплектування Збройних сил. Однак в умовах хронічного недофінансування здійснення всього комплексу заходів реалізації оборонної реформи не було проведено.

Протягом двох перших етапів процес розбудови ЗСУ мав еволюційний характер. Проте відсутність практичного досвіду з питань військового будівництва, інші проблеми не дозволили керівництву країни та Збройних сил розпочати глибинні перетворення військової організації. Необхідно було внесення коректив у процес реформування ЗСУ та перенесення зосередження уваги на покращення з кількісних показників військової складової держави на якісні.

Третій етап проходив під знаком виконання Державної програми реформування і розвитку ЗСУ на період до 2005 р., яка була скоригована у липні 2000 р. й дістала остаточну назву *Державна програма реформування та розвитку ЗСУ на період до 2005 р.*

Головна мета реформування та розвитку Збройних сил полягала у створенні сучасної моделі за принципом оборонної достатності — оптимальних за чисельністю, мобільних, багатофункціональних, добре озброєних, усебічно забезпечених, професійно підготовлених військ, які спроможні виконувати покладені на них завдання у будь-яких умовах і в той же час не були б занадто обтяжливими для держави.

Державна програма уточнила баланс чисельності Збройних сил у співвідношенні: СВ — 51%, ВПС — 20%, ВППО — 12%, ВМС — 5–6%, інші формування — 11–12%.

Під час виконання Державної програми був проведений *Оборонний огляд в Україні*, який завершився у червні 2004 р. Результати його проведення відображені в Страте-

гічному оборонному бюлетені України на період до 2015 р., який був затверджений 22 червня 2004 р. Указом Президента України.

Розробка та ухвалення цього документа зумовлені змінами воєнно-політичної обстановки у світі та навколо України, виникненням нового спектра викликів та загроз національній безпеці, змінами в характері збройної боротьби, потребою приведення бойового та чисельного складу Збройних сил до економічних можливостей держави. У цьому документі також визначено обрис ЗСУ зразка 2015 р. та напрями й шляхи його досягнення.

До безперечних здобутків реалізації Державної програми того періоду слід віднести перехід до структури ЗСУ за *функціональним* принципом: *Об'єднані сили швидкого реагування, Основні сили оборони та Стратегічні резерви*. Основні зусилля з формування такої структури сконцентровано на створенні Об'єднаних сил швидкого реагування, які були б здатні виконувати завдання як самостійно, так і в складі багатонаціональних сил, під єдиним керівництвом і в тісній взаємодії між собою.

Також у цей період було остаточно вирішено питання щодо кількості видів ЗСУ та здійснено перехід до *тривидової структури*, згідно з відповідним законодавчим рішенням, коли 3 червня 2004 р. Верховна Рада України ухвалила закон про інтеграцію ВПС та ВППО в один вид — Повітряні сили (ПС) ЗСУ. Завершено перехід на бригадно-батальйонну бойову структуру, якій притаманні мобільність, багатофункціональність, самостійність у виконанні бойових завдань. Така структура дозволяє втілити в життя модульний принцип та змінювати компонування частин і з'єднань, нарощувати їхній потенціал залежно від поставлених завдань.

Інша проблема, яку вирішували в рамках програми, була пов'язана з необхідністю зміни підходів до принципів комплектування. Державна програма визначила *змішаний принцип комплектування, який поєднував призов в армію на основі загального військового обов'язку та проходження військової служби за контрактом*.

Зміна воєнно-політичної обстановки в Європі, яка відбулася в результаті завершення другої хвилі розширення НАТО та його внутрішньої трансформації, поставила Україну в нові реалії, за яких позаблоковий статус почав утрачати своє продуктивне значення в сенсі обороноздатності країни. Євроатлантична модель ЗСУ була визнана такою, що найбільшою мірою відповідає вимогам сьогодення.

Це знайшло відображення в Державній програмі розвитку ЗСУ на 2006–2011 рр., з введенням у дію якої розпочався *четвертий* етап розвитку ЗСУ: проведення заходів, спрямованих на глибинні зміни в системах військового управління, забезпечення військової освіти, перехід на контрактний принцип комплектування, упровадження нової системи підготовки військ (сил), узято курс на прискорену професіоналізацію Збройних сил та наближення їх за всіма показниками до стандартів, чинних у збройних силах країн-членів НАТО. У програмі оцінено умови розвитку армії, визначено цілі застосу-

вання й основні завдання Збройних сил відповідно до сучасних умов, а також завдання щодо розвитку озброєння і військової техніки, інтенсифікації підготовки військ.

Утілення в життя такої моделі надасть змогу мати Збройні сили, які б відповідали сучасним європейським стандартам, були добре підготовлені й оснащені, здатні до захисту державного суверенітету і територіальної цілісності країни, а також спроможні здійснювати посильний внесок у підтримання миру і стабільності в європейському регіоні.

Програмою передбачена докорінна реорганізація всієї структури української армії, видів ЗСУ, системи управління та підходів до планування та організації їх підготовки і застосування.

Метою оновлення системи управління Збройних сил є створення системи органів військового управління, яка передбачає чіткий розподіл оперативних і адміністративних функцій та функцій всебічного забезпечення військ (сил) між органами військового управління усіх ланок.

Нормативно врегульовані й практично розподілені функції та повноваження між Міністерством оборони України та Генеральним штабом Збройних сил, структуру якого приведено у відповідність до стандартів штабів збройних сил держав-членів НАТО.

Оптимізація структури органів військового управління здійснюється з урахуванням стандартів збройних сил провідних країн Європи та НАТО.

Протягом 2006–2008 рр. було здійснено перехід від багаторівневої системи оперативного управління до найоптимальнішої, триступеневої: *Генеральний штаб — Об'єднане оперативне командування — армійський корпус, повітряне командування, центр морських операцій, центр військ берегової оборони.*

Розпочато створення однієї з найважливіших структур сучасної армії — *Сил спеціальних операцій*. Сформовано відповідний орган військового управління, який у подальшому планується переформувати в Командування та підпорядкувати йому структури спеціальних операцій видів ЗСУ.

У 2006 році було створено Об'єднане оперативне командування, призначене для оперативного планування та управління міжвидовими угрупованнями військ у збройних конфліктах і кризових ситуаціях, миротворчими контингентами Збройних сил України, а також силами й засобами, виділеними для участі в антитерористичних операціях, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру загальнодержавного і регіональних рівнів. Наприкінці першого десятиліття XXI ст. Об'єднане оперативне командування здійснювало управління українськими миротворчими контингентами та персоналом у районах проведення операцій під проводом ООН і НАТО.

У ході реалізації Державної програми уточнено розподіл військових частин та установ ЗСУ за функціональним призначенням.

Передбачається, що українська армія зразка 2011 р. матиме у своєму складі: *Об'єднані сили швидкого реагування* (30% бойового складу Збройних сил), у складі яких

будуть *Сили негайного реагування* — близько 6 тис. осіб, які перебувають у постійній боеготовності й несуть бойове чергування, та ще приблизно 23 тис. осіб — *Сили швидкого реагування*, у яких буде різний термін боеготовності, починаючи від кількох годин до кількох діб.

Ще одна функціональна складова ЗСУ — *Основні сили оборони*. Це близько 70% бойового складу армії, які складатимуться із *Сил нарощування* чисельністю орієнтовно 20 тис. осіб і *Сил стабілізації* чисельністю 45 тис. осіб.

Сили та засоби до складу міжвидових угруповань будуть виділятися зі складу видів Збройних сил України.

Організаційна та функціональна структура Збройних сил України. Структура та бойовий склад Сухопутних військ, Повітряних сил та Військово-Морських сил, передбачені програмою розвитку на кінець 2011 року

Організаційно ЗС України включають: органи військового управління; об'єднання, з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації.

Характер загроз національній безпеці України у воєнній сфері визначає необхідність мати в складі Збройних сил України такі функціональні структури, як *Об'єднані сили швидкого реагування*, *Основні сили оборони* та *Стратегічні резерви*.

Чисельність ЗС затверджується Верховною Радою за поданням Президента України.

Сухопутні війська (СВ) ЗСУ є найчисельнішим видом Збройних сил. За своїм призначенням та обсягом покладених на них завдань вони відіграють одну з вирішальних ролей у виконанні ЗСУ своїх функцій як у мирний, так і воєнний час майже в усьому спектрі виконання завдань українського війська. Структурно СВ складаються з Командування, Західного та Південного оперативних командувань, Територіального управління «Північ», трьох армійських корпусів, 15 повністю оснащених бойових бригад (механізовані, танкові, аеромобільні, артилерійські, повітрянодесантна, ракетна), полків та частин матеріально-технічного забезпечення. Родами військ СВ є механізовані й танкові війська, ракетні війська й артилерія, армійська авіація, аеромобільні війська, війська протиповітряної оборони. Командувачу СВ підпорядковується Академія Сухопутних військ ім. Гетьмана Петра Сагайдачного.

Повітряні сили (ПС) — високоманеврений вид Збройних сил, що призначений для попередження про напад повітряно-космічного противника, захисту важливих адміністративно-політичних центрів і прикриття промислово-економічних районів, угруповань Збройних сил, важливих військових та інших об'єктів від ударів з повітря, авіаційної підтримки військ, висадки повітряних десантів тощо.

Структурно ПС складаються з Командування, трьох повітряних командувань «Захід», «Центр», «Південь», тактичної групи «Крим», бригад тактичної та транспортної авіації, полків та частин матеріально-технічного забезпечення, Харківського університету Повітряних сил, науково-випробувального та об'єднаного навчального центру.

ПС у своєму складі мають повітряний та протиповітряний компоненти, які розподіляються на роди військ: бомбардувальну, винищувальну, штурмову, розвідувальну, військово-транспортну авіацію, зенітно-ракетні та радіотехнічні війська.

Військово-Морські сили (ВМС) ЗСУ призначені для стримування, локалізації та нейтралізації збройного конфлікту, а за необхідності — відсічі збройної агресії з моря як самостійно, так і у взаємодії з іншими видами ЗСУ.

На ВМС ЗСУ покладено завдання щодо участі в боротьбі з міжнародним і внутрішнім тероризмом, піратством в усіх його проявах; участі в запобіганні незаконному транспортуванню зброї та наркотиків морським шляхом; боротьби з мінною небезпекою; пошуку і рятування на морі; виконання заходів з екологічної безпеки в морському просторі; надання допомоги центральним і місцевим органам виконавчої влади, місцевого самоврядування у проведенні пошукових та аварійно-рятувальних робіт під час ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру; участі в миротворчих і гуманітарних операціях; сприяння об'єднанням, з'єднанням і частинам СВ, що діють на приморському напрямку; забезпечення безпеки морських перевезень.

Організаційно до складу ВМС входять командування, центри морських операцій та військ берегової оборони, дві військово-морські бази (Південна і Західна), бригади надводних кораблів, морська авіаційна бригада, окрема бригада берегової оборони, частини бойового та матеріально-технічного забезпечення, Академія Військово-Морських сил імені П. С. Нахімова.

Родами військ ВМС ЗСУ є: надводні сили, підводні сили, морська авіація, війська берегової оборони, берегові ракетні війська та морська піхота.

Етапи розбудови сучасного українського війська. Структура Збройних сил України. Змішаний принцип комплектування Збройних сил України.

1. Що таке реформа, реформування? **2.** Назвіть етапи реформування сучасного українського війська.

3. У чому полягають загальносвітові тенденції розвитку воєнної сфери та її військової складової? **4.** Які принципові особливості вітчизняної моделі Воєнної організації держави вам відомі? **5.** У чому полягає суть реформування Збройних сил України за роки незалежності? **6.** Розкрийте суть функціонального принципу формування структури Збройних сил України.

7. Обговоріть з товаришами, як вплине на розбудову ЗСУ змішаний принцип комплектування війська.

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

Одним із провідних зобов'язань учасників Женевських конвенцій є ознайомлення особового складу своїх армій, усього населення країни з вимогами міжнародного гуманітарного права (МГП). Саме тому положення МГП включені до навчальних програм військових і цивільних навчальних закладів, у т. ч. і шкіл.

*Жодна війна не може бути вище
за міжнародне гуманітарне право.*

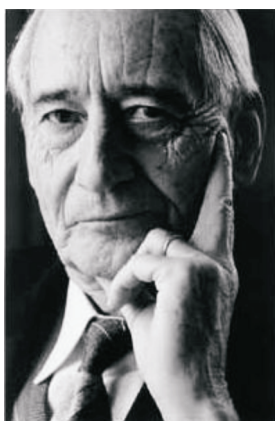
Якоб Келленбергер,
президент Міжнародного Комітету
Червоного Хреста

ТЕМА: МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО ТА ЙОГО НОРМИ ПРО ЗАХИСТ ЖЕРТВ ВІЙНИ

Поняття про міжнародне гуманітарне право. МГП — це сукупність міжнародних юридичних принципів і норм, які застосовуються під час міжнародних та внутрішньодержавних збройних конфліктів. Ними узгоджуються взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права стосовно заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечується захист осіб, які стали жертвами конфлікту, та встановлюється відповідальність за порушення норм і принципів МГП.

Поняття «Міжнародне гуманітарне право» у 50-х рр. XX ст. ввів швейцарський професор Жан Пікте. МГП є галуззю міжнародного публічного права і об'єднало у собі два поняття — *правове* і *гуманітарне*. Воно застосовується з початком збройного конфлікту до всіх протиборчих сторін рівною мірою. Джерелом МГП стали норми моралі. Завдання МГП — регулювання воєнних дій з метою полегшення страждань і лих, що є їх наслідками.

Жан Симон Пікте
(1914–2002) — швейцарський громадський діяч, багаторічний член керівництва Міжнародного Комітету Червоного Хреста

У сучасному МГП розрізняють три напрями — встановлення правил ведення збройних конфліктів і застосування зброї, захист жертв збройних конфліктів, захист основних прав людини під час збройних конфліктів.

Необхідність регулювання воєнних дій була зумовлена статистикою Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ), яка свідчить, що за останні п'ять тисяч років відбулося понад 14 000 війн. У них загинуло приблизно 5 млрд людей, а за останні 3400 років на Землі було лише 250 років загального миру. Уже після Другої світової війни в різних регіонах земної кулі було зафіксовано понад 250 збройних конфліктів.

Сьогодні на планеті також постійно спалахують війни, відбуваються міжнародні та внутрішні збройні конфлікти. Війна як форма колективного насилля все потужніше впливає на життя народів та держав. За останні роки збройні конфлікти стали частішими й тривалішими. Світова громадськість дійшла до усвідомлення необхідності обмеження насилля воюючих сторін шляхом узгодженої розробки й укладення договорів, які регулюють відносини між державами під час збройних конфліктів. Це зумовило створення системи міжнародного гуманітарного права, яке ще іноді називають «право збройних конфліктів», або «право війни».

Питання МГП, якими б вони не були різноманітними й складними, можуть бути зведені до основної проблеми — установлення рівноваги між вимогами гуманності й військової необхідності. Припустимими є лише такі засоби і методи війни, що необхідні для поразки противника. Державні кордони не можуть зупинити дію міжнародного гуманітарного права. Усі воюючі сторони мають його дотримуватись незалежно від політичних та інших міркувань.

Принцип гуманності — основний принцип МГП, він виражає його сутність та об'єднує всі складові частини і всі норми МГП: усі інші принципи й норми є похідними від нього. Міжнародне гуманітарне право суттєво впливає на практику сучасних міжнародних відносин, безпосереднім учасником яких є Україна. Відповідно до цього військовослужбовці Збройних сил України, що перебувають у складі миротворчих сил, застосовують норми міжнародного гуманітарного права вже в реальних умовах. Принципи МГП — це правова основа, на якій базуються конкретні норми. Норми міжнародного гуманітарного права призначені гуманізувати засоби й методи ведення війни. Зміст і призначення норми можна усвідомити лише з урахуванням відповідного принципу.

Основними й найзначимішими принципами сучасного міжнародного гуманітарного права є гуманність, воєнна необхідність, обмеження засобів і методів ведення війни, пропорційність між військовою необхідністю та дотриманням гуманності, недопущення зайвих страждань, вибір дозволених засобів і методів ведення воєнних дій, захист довкілля під час збройного конфлікту, дотримання розрізнення між *комбатантами* і *некомбатантами* (докладно про це ви дізнаєтесь в § 6), неприпустимість дискримінації особи, повага прав людини, захист цивільного населення та цивільних об'єктів, а також жертв війни, карна відповідальність за порушення принципів і норм міжнародного гуманітарного права.

Під час збройних конфліктів зазначені принципи забезпечують МГП єдність і системність, визначають мету, зміст, напрями нормативного регулювання. Будь-який міжнародно-правовий акт буде розроблений та прийнятий марно, якщо міститиме неконкретні, відірвані від дійсності норми, особливо у сфері ведення війни.

Женевські конвенції 1949 р. і Додаткові протоколи до них про захист жертв війни. З метою утримання в міжнародних відносинах одних держав від загрози силою або її застосування як проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-яким іншим державам, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями Організації Об'єднаних Націй, а також для підтвердження та розвитку положення, що передбачає захист жертв збройних конфліктів, ухвалено чотири Женевські конвенції від 12 серпня

1949 р. про захист жертв війни: «Про поліпшення становища поранених і хворих у діючих арміях» (Конвенція I), «Про поліпшення становища поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу озброєних сил на морі» (Конвенція II), «Про поводження з військовополоненими» (Конвенція III), «Про захист цивільного населення під час війни» (Конвенція IV) і Додаткові Протоколи до них. Протокол I стосувався захисту жертв міжнародних озброєних конфліктів, Протокол II — захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. 8 грудня 2005 р. було ухвалено Протокол III — «Про введення додаткової розпізнавальної емблеми», який регламентує використання додаткової розпізнавальної емблеми Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Від імені України він був підписаний у м. Берн (Швейцарія) 23 червня 2006 р. Додаткова емблема Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця має вигляд червоної рамки у формі квадрата на білому тлі, що стоїть на одній із своїх вершин, — «червоний кристал». Вона визнається поряд із розпізнавальними емблемами Женевських конвенцій та з тими ж самими цілями, відповідно всі ці розпізнавальні емблеми набули однакового статусу.

Розпізнавальні емблеми міжнародного гуманітарного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця: а — червоний хрест; б — червоний півмісяць; в — червоний кристал

Чотири Женевські конвенції 1949 р. і два Додаткові Протоколи до них 1977 р.¹ є широким зведенням принципів і норм, які в систематизованому та кодифікованому² вигляді регулюють визначену сферу людських взаємин і стали основою сучасного міжнародного гуманітарного права у збройному конфлікті. Переважна більшість норм МГП, а їх нараховується понад 161, мають імперативний характер. На них не поширюється «принцип взаємності», тобто воююча сторона не може відмовитись від їх дотримання навіть у тих випадках, коли друга сторона їх порушує. Вирішальне значення приділяється визнанню норм суверенними державами. Їхня згода, що підтверджена в урочистих договорах чи знайшла відображення в дотриманні протягом тривалого часу звичаїв цивілізованих націй, і є основою законів війни, тобто міжнародного гуманітарного права. Тому норми є не тільки договірні, а й звичаєві. Вони згруповані в розділи, які визначені реальною практикою їх застосування, наприклад:

- ♦ Медичний персонал і установи (норма — медичний персонал, особи, які виконують медичні функції, медичні формування, санітарно-транспортні засоби, персонал і об'єкти, що використовують розпізнавальну емблему).

¹ Чотири Женевські конвенції 1949 р. і два Додаткові Протоколи 1977 р. містять близько 600 статей. Усі ці документи ратифіковані Верховною Радою України.

² Кодифікація — це зведення, упорядкування сукупності взаємопов'язаних юридичних розпоряджень. Вона характеризується великим об'ємом, складною структурою, внутрішньою узгодженістю і високим рівнем узагальненості нормативних розпоряджень, що забезпечує максимальну повноту регулювання відповідної сфери відносин. Кодифікація спрямована на створення більш стійких, стабільних норм, розрахованих на тривалий період їх дії

- ♦ Поранені і хворі (норма — медична допомога пораненим, хворим і потерпілим у корабельній аварії та догляд за ними).

- ♦ Військовополонені (норми — принцип проведення розрізнення між цивільними особами і комбатантами, визначення комбатантів, визначення цивільних осіб, умови отримання статусу військовополоненого).

- ♦ Цивільне населення (норми — визначення цивільних осіб, поводження із цивільним населенням), цивільні об'єкти (норми — принцип проведення розрізнення між цивільними об'єктами і військовими об'єктами, визначення військових об'єктів, визначення цивільних об'єктів).

- ♦ Окуповані території (норма — суспільна та приватна власність на окупованій території).

- ♦ Інтернування (примусове затримання, переселення або інше обмеження свободи пересування громадян воюючої сторони, які перебувають на території іншої воюючої сторони, або нейтральною державою — військовослужбовців воюючих сторін, (норма — розміщення місць інтернування та позбавлення волі)).

- ♦ Засоби і методи ведення військових дій (норми щодо засобів — зброя невибіркової дії, застосування забороненої зброї, отруйних речовин, ядерної зброї, біологічної зброї, хімічної зброї, лазерної зброї, мін тощо; норми щодо методів — наказ нікого не залишати живим і загроза цим супротивнику, військові хитрощі, віроломство, неналежне використання розпізнавальних емблем, зазначених у Женевських конвенціях тощо).

Зобов'язанням держав є приведення внутрішнього законодавства у відповідність з нормами МГП, а також відповідальність за порушення цих норм та міжнародну співпрацю із затримання злочинців, створення Комісії зі встановлення фактів злочинів тощо. Заходи контролю здійснюються діями Держав-Покровительок, Міжнародного Комітету Червоного Хреста, національних спілок Червоного Хреста (ЧХ) і Червоного Півмісяця (ЧП). Таким чином, сфера дії МГП не обмежується міждержавними кордонами й має велике практичне значення для будь-якого військовополоненого.

Ознайомившись із нормами Конвенцій і Протоколів, можна зробити висновок, що МГП бере під заступництво практично все населення території, захопленої противником, причому воно діє під час збройних конфліктів усіх різновидів — міжнародних і неміжнародних та в будь-якому регіоні земної кулі, де відбувається збройний конфлікт.

Від військовослужбовців Збройних сил України вимагається дотримувати принципів і норм МГП та міжнародних договорів України. Тому в мирний час вони вивчають МГП в системі бойової підготовки. Із цією метою командири мають забезпечувати підлеглих текстами міжнародно-правових документів, законодавчих актів, що визначають поведінку особового складу армії та флоту в період збройного конфлікту, і поширювати серед особового складу Збройних сил знання про МГП, передбачати заходи щодо організації роботи юридичних радників, забезпечення їх документами з МГП, а також нормативними актами внутрішнього законодавства, у яких висвітлено дотримання правил ведення війни. Увага військовослужбовців має акцентуватися на тому, що серйозні порушення, передбачені ст. 50 Конвенції I, ст. 51 Конвенції II, ст. 130 Конвенції III та ст. 147 Конвенції IV і статтями 75 та 85 До-

даткового протоколу I, розглядаються як воєнні злочини. У Збройних силах має передбачатися така організація військового порядку, яка гарантуватиме дотримання всіма військовослужбовцями норм МГП, у тому числі забезпечення захисту жертв війни.

Розташування медичних підрозділів, частин і закладів повинно гарантувати їх безпеку у випадку загрози нападу на військові об'єкти, а медичний персонал має бути забезпечений розпізнавальними емблемами та знаками.

Ухваленням Конституції України створено умови для приведення кримінального законодавства України у відповідність до норм міжнародного гуманітарного права. Основний Закон України був розроблений на основі міжнародних стандартів демократії, зокрема стандартів дотримання прав і свобод людини. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 60 Конституції України за віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність. Положення ст. 36 Статуту внутрішньої служби Збройних сил України дублює її: «Командир (начальник) відповідає за відданий наказ, його наслідки та відповідність законодавству, а також за невжиття заходів для його виконання, за зловживання, перевищення влади чи службових повноважень. За віддання і виконання явно злочинного наказу (розпорядження) винні особи притягаються до відповідальності згідно із законом». Частина 2 ст. 6 Дисциплінарного статуту Збройних сил України також узаконює, що «відповідальність за наказ несе командир, який його віддав».

У новому Кримінальному кодексі України (далі — КК) уперше встановлена кримінальна відповідальність за порушення законів і звичаїв війни, яка передбачена ст. 438 КК розділу XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

Міжнародно-правовими документами заборонені прояви насильства над цивільним населенням та військовополоненими в умовах збройного конфлікту. У всіх випадках вчинення військовослужбовцем під час збройного конфлікту в районі воєнних дій насильства над цивільним населенням такі дії кваліфікують за ст. 433 КК «Насильство над населенням у районі воєнних дій», а випадки вчинення насильства над військовополоненими — відповідно за ст. 434 КК «Погане поводження з військовополоненими». Якщо ж такі дії вчинені не в районі бойових дій і не військовослужбовцем, то їх кваліфікують за ст. 438 КК як жорстоке поводження з цивільним населенням або військовополоненими.

Якщо злочинні дії відбуваються за прямим наказом військового начальника, то він підлягає кримінальній відповідальності за віддання наказу про вчинення дій, що порушують закони та звичаї війни (ст. 438 КК). Підлеглі такого військового начальника відповідатимуть уже за конкретні порушення законів та звичаїв війни.

Додатковий протокол I вимагає від командирів та начальників контролювати дії своїх підлеглих і вживати необхідних заходів щодо запобігання порушенням конвенцій. У випадку ж учинення таких порушень командир або начальник зобов'язаний ужити заходів щодо дисциплінарного чи кримінального переслідування проти тих, хто вчинив такі порушення.

У повсякденній практичній діяльності командири (начальники) усіх ступенів зобов'язані виховувати особовий склад у дусі гуманізму й людяності, спираючись на загально визнані принципи та норми МГП.

ТЕМА: ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ ВОЄННИХ ДІЙ З УРАХУВАННЯМ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

§ 6. Особливості ведення воєнних дій з урахуванням норм міжнародного права

Які категорії осіб — учасників збройних конфліктів ви чули? Яким є правовий статус громадян України, що беруть участь у збройних операціях під егідою ООН?

Поняття про збройні сили держави. Збройні сили держави — це організовані, навчені та оснащені відповідно до її внутрішнього законодавства люди, які призначені найперше для виконання завдань національної оборони й безпеки, та особи, які офіційно командують, контролюють та несуть відповідальність за ці збройні сили¹.

Правовий статус учасників бойових дій. Міжнародне право розрізняє дві категорії осіб: ті, які не входять до складу збройних сил і не беруть участь у боях — *цивільне населення*, і, так звані, законні учасники війни, діям яких надається державний характер і вони належать до збройних сил воюючих сторін — *комбатанти* (фр. combattant — боєць, воїн). **Комбатантами** називають осіб, які мають командира, відповідального за їхні дії, носять визначений і виразно видимий здалеку розпізнавальний знак, що відрізняє їх від цивільного населення, входять до складу збройних сил воюючих сторін та безпосередньо ведуть бойові дії проти ворога зі зброєю в руках, дотримуючи у своїх діях законів та звичаїв війни (іл. 6.1).

Відповідно до Женевських конвенцій 1949 р. до комбатантів належать:

- ♦ особовий склад регулярних збройних сил;
- ♦ поліцейські сили;
- ♦ ополчення, добровольчі загони, які входять або не входять до складу регулярних збройних сил;
- ♦ особовий склад рухів опору і партизанських формувань;
- ♦ особи, які надають допомогу збройним силам, але не беруть особистої участі у бойових діях;
- ♦ члени екіпажів торгових суден і цивільних літаків, які надають допомогу збройним силам;
- ♦ населення, яке при наближенні противника взялося до зброї, за умови, що воно відкрито носить зброю і дотримується законів та звичаїв війни.

За комбатантами визнається право застосовувати військове насильство, відповідно й до них застосовується вища форма військового насильства — фізичне знищення. Потрапивши у полон, комбатанти набувають статусу військовополонених.

Іл. 6.1. Комбатант

¹ Збройні сили України — військово формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності.

Некомбатанти — це інтендантський, медичний, юридичний та духовний персонал, який правомірно перебуває у складі збройних сил воюючої сторони і допомагає в досягненні успіхів під час бойових дій, але безпосередньо участь у них не бере і застосовувати зброю може лише для самозахисту. Відповідно застосовувати зброю проти некомбатантів заборонено. Вони не є об'єктом воєнних дій з боку противника і мають право на заступництво при потраплянні під його владу. Але в разі участі в бойових діях цей персонал набуває статусу комбатантів.

Побутує поняття «незаконні комбатанти», яких можна поділити на дві групи з різним правовим статусом та відповідно різним обсягом права, що застосовується до них. До першої відносять «незаконних комбатантів на полі бою», які не виконують одну або кілька із умов, необхідних для надання статусу комбатанта, і, відповідно, не маючи права, беруть безпосередню участь у бойових діях. Особливо це стосується відмови відрізнити себе від цивільного населення.

Другою групою «незаконних комбатантів у тилу» є диверсанти та шпигуни, які діють у тилу противника. Але всім незаконним комбатантам гарантується хоча б мінімальний рівень захисту їхніх прав. Наприклад, убивство, катування та інші дії, що посягають на життя, здоров'я чи гідність «незаконних комбатантів», суворо заборонені.

Інша категорія осіб, які входять до складу збройних сил воюючих сторін і носять військову форму, — **розвідники**. Вони проникають у розташування противника з метою збору відомостей про нього для свого командування. Головна відмінність військового розвідника від шпигуна — це наявність у розвідника військової форми, що свідчить про його належність до збройних сил своєї держави.

У Протоколі I (1977 р.) юридично конкретизовані певні положення про *віроломство*, подано чітке визначення *шпигуна* і *найманця*, а також виражено відомості про цивільний захист та подано деякі інші визначення, що розширюють сферу МГП.

Лазутчики (шпигуни), збираючи відомості в районі воєнних дій, на відміну від розвідників, діють таємно або під фальшивими приводами.

Найманці не мають права на статус комбатанта або військовополоненого (ст. 47), а саме найманство кваліфікується як військовий злочин, тому найманці можуть бути покарані воєнним судом і навіть засуджені на смерть. МГП вважає найманцем особу, що завербована на місці (або частіше усього за кордоном) спеціально для того, щоб брати безпосередню участь у збройному конфлікті з метою одержання від сторони, що перебуває в конфлікті, матеріальної винагороди. У 1989 р. під егідою ООН була укладена Конвенція про заборону вербування, використання, фінансування й навчання найманців. ООН оголосила найманство міжнародним злочином, що зачіпає інтереси всіх держав, та призвала їх ухвалити закони, що карають найманців як кримінальних злочинців. Відповідно до статті 63 КК України найманство визнано кримінальним злочином і кваліфікується як «вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання найманців з метою використання в збройних конфліктах інших держав або в насильниць-

ких діях, спрямованих на повалення державної влади або порушення територіальної цілісності». Ці дії караються позбавленням волі терміном від 3 до 10 років. А сама «участь без дозволу відповідних органів державної влади у збройних конфліктах інших держав, з метою одержання матеріальної винагороди або іншої особистої вигоди» карається позбавленням волі терміном від 5 до 12 років.

На відміну від найманців, *добровольці (волонтери)* із числа іноземних громадян у силу своїх політичних або інших переконань (але не за матеріальну вигоду!) можуть бути зарахованими до особового складу збройних сил однієї з воюючих сторін.

Учасниками міжнародних миротворчих операцій (миротворцями) визнаються громадяни України, які відряджаються до іншої держави для участі в міжнародній миротворчій операції у складі миротворчого контингенту або миротворчого персоналу під егідою ООН. Їх правовий статус визначається Законом України «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях», міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та мандатом ООН на проведення міжнародної миротворчої операції з конкретними завданнями.

До учасників бойових дій відносять осіб військового і цивільного персоналу підрозділів Збройних сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів, які брали участь у міжнародній миротворчій операції або у розмінуванні місцевості від інженерних боєприпасів і вибухових пристроїв на території інших держав. Визначає учасників конкретних миротворчих операцій Кабінет Міністрів України за поданням Міністерства оборони України.

Заборонені методи ведення воєнних дій. Заборонені дії відносно жертв війни. МГП обмежує законні засоби і методи ведення війни. Цей принцип підтверджений у Додатковому протоколі I. *Засоби ведення війни* — це зброя й інші засоби, які використовують збройні сили у війні для перемоги над противником. *Методи ведення війни* — це способи застосування засобів війни.

МГП цілком забороняє такі засоби ведення війни, як:

- ♦ розривні й запальні кулі, а також кулі, які перевертаються або сплющуються в тілі людини;
- ♦ хімічна зброя, зокрема хімічні засоби — отруйні, задущливі та інші гази, рідини й процеси (іл. 6.2);
- ♦ біологічна та токсична зброя (іл. 6.3);
- ♦ лазерна зброя, спеціально призначена для спричинення людині, яка не використовує оптичні прилади, постійної сліпоты;
- ♦ засоби впливу на природне середовище, що мають тривалі та надмірні наслідки щодо руйнації або заподіяння шкоди іншій державі.

Конвенція 1981 р. забороняє або обмежує застосування конкретних видів звичайної зброї, яка наносить надмірні ушкодження або має невибіркову дію. До цієї Конвенції додаються три Протоколи: Протоколом I забороняється будь-яка зброя, що наносить

ушкодження осколками, які не можна виявити в тілі людини за допомогою рентгенівських променів або інших подібних методів діагностики. Протокол II забороняє або обмежує застосування на суші мін, мін-пасток та інших пристроїв. У Протоколі III оголошено заборону або обмеження застосування запалювальної зброї (іл. 6.4).

Іл. 6.2. Символ хімічної зброї

Іл. 6.3. Символ біологічної зброї

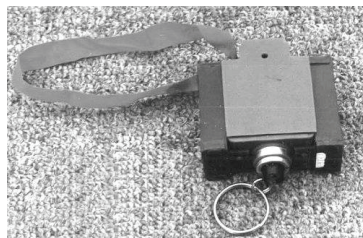

Іл. 6.4. Запалювальна зброя в дії

Забороняється за будь-яких обставин використовувати міни, міни-пастки в разі нападу або оборони, якщо наслідками може бути спричинення випадків поранення або загибелі цивільних осіб.

«Міна-пастка» — це пристрій або матеріал, що призначений, сконструйований чи пристосований для того, щоб вбивати або заподіювати ушкодження людині зненацька, коли вона доторкається або наближається до безпечного на вигляд предмета, який містить вибухову речовину. Такі міни з'єднують або асоціюють із захисними сигналами, які визнані міжнародними нормами, маскують поблизу хворих, поранених або мертвих, у місцях поховання, на медичних об'єктах, устаткуванні або транспорті у вигляді дитячих іграшок, продуктів харчування, кухонного посуду, предметів явно релігійного характеру, історичних пам'яток тощо.

Конфліктуючі сторони мають реєструвати всі установлені ними мінні поля в усіх районах, де вони широко використовували міни-пастки.

Іл. 6.5. Міни-пастки

Відповідно до міжнародного права заборонені також такі методи ведення війни:

- ♦ зрадницьке поранення або убивство мирного населення, а також поранення або убивство супротивника, який здався в полон і склав зброю;
- ♦ напад на осіб, які покидають на парашуті повітряне судно, що потерпіло аварію;
- ♦ застереження тих, хто обороняється, що в разі продовження опору нікому з них не буде пощади, та віддача наказу нікого не залишати в живих;
- ♦ убивство парламентаря й супроводжуючих його осіб — сурмача, барабанщика;

- ♦ незаконне використання парламентарського прапора або прапора нейтральної держави та прапора або розпізнавальних знаків Червоного Хреста, білого прапора парламентаря, використання форменого одягу супротивника і розпізнавальної емблеми ООН, окрім як з дозволу цієї організації;

- ♦ примушення громадян ворожої сторони воювати проти своєї держави та взяття заручників, терор відносно цивільного населення, використання голоду серед цивільного населення для досягнення військових цілей;

- ♦ здійснення геноциду під час бойових дій;

- ♦ напад невибіркового характеру, зокрема ураження об'єктів, що може спричинити втрати серед цивільного населення і ураження цивільних об'єктів;

- ♦ атака, бомбардування або знищення медичних закладів, госпітальних суден, транспортів, літаків та медичного персоналу, що мають належні розпізнавальні емблеми і використовують встановлені сигнали; незахищених міст, портів, селищ, житла, культурних цінностей, історичних та інших пам'яток, храмів тощо.

Забороненим методом ведення війни Додатковий протокол I (1977 р.) вважає концептуальне положення, що стає визначальним принципом ведення війни: «Забороняється вбивати, наносити поранення або брати в полон противника за допомогою віроломства». Прикладами віроломства є: симулювання наміру вести переговори під прапором перемир'я або симулювання капітуляції; симулювання поранення або хвороби з метою обману; симулювання володіння статусом цивільної особи або некомбатанта, а також симулювання володіння іншим захисним статусом завдяки використанню знаків, емблем або форменого одягу ООН чи нейтральних держав.

На відміну від віроломства, під час збройних конфліктів припустима воєнна хитрість, якщо вона не суперечить міжнародному праву. До неї належать дії, що дезорієнтують супротивника, наприклад: маскування, використання пасток, проведення обманних операцій і дезінформація (ст. 37 Додаткового протоколу I).

Держави, які підписали Женевські конвенції 1949 р. і Додаткові протоколи до них, у тому числі й Україна, поклали на себе зобов'язання ввести в своєму законодавстві в дію норми, що забезпечать кримінальне переслідування осіб, які скоїли або наказали скоїти серйозні порушення, передбачені Конвенціями.

Ці положення були враховані у розділі XX Особливої частини Кримінального кодексу (КК) (прийнятий Верховною Радою 5 квітня 2001 р.). КК передбачає відповідальність за злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а у розділі XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» (ст. 431–435) — кримінальну відповідальність за злочинні дії проти військовослужбовця, який перебуває в полоні, за мародерство, насильство над населенням у районі воєнних дій, погане поводження з військовополоненими, незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та зловживання ними.

У КК також встановлено кримінальну відповідальність за такі серйозні порушення норм і приписів МГП, як: пропаганда війни (ст. 436); планування, підготовка, розв'язання та ведення агресивної війни (ст. 437); порушення законів та звичаїв війни (ст. 438); застосування зброї масового враження (ст. 439); розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового враження (ст. 440); екоцид, що передбачає масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, які можуть спричинити екологічну катастрофу (ст. 441); геноцид (ст. 442); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443); злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист (ст. 444); незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (ст. 445); піратство (ст. 446); найманство (ст. 447).

Іл. 6.6. Вибух атомної бомби

БОЙОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — це організація та здійснення заходів, які спрямовані на уникнення раптовості нападу противника, зниження ефективності його вогню (ударів) по військових підрозділах, створення їм сприятливих умов для організованого й своєчасного вступу в бій та успішного його ведення.

ВИДИ БОЙОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — розвідка, охорона, захист від зброї масового ураження, радіоелектронна боротьба, тактичне маскування, інженерне забезпечення та забезпечення радіаційного, хімічного, біологічного захисту.

Прямої заборони на використання ядерної зброї в міжнародному праві немає. Ядерні держави вважають обґрунтованим її використання під час колективної та індивідуальної самооборони, а також під час нанесення ядерного удару у відповідь. У міжнародному праві є норми про заборону засобів і методів ведення війни, що спричиняють надмірні руйнації та мають невибіркову дію, тому порушують норми про захист цивільного населення під час війни. Це є достатнім обґрунтуванням щодо віднесення ядерної зброї до заборонених засобів і методів ведення війни (іл. 6.6).

Урахування норм МГП під час організації бою та основних видів бойового забезпечення. Командири всіх рівнів ЗСУ відповідно до наказу Міністра Оборони України від 11.09.2004 р. № 400 «Про затвердження Керівництва по застосуванню норм МГП у ЗСУ» мають забезпечити дотримання в армії та на флоті норм МГП. Командири при плануванні і здійсненні військової операції та основних видів бойового забезпечення враховують його вимоги, що знаходиться відображення у спеціальному розділі бойового наказу щодо обмеження засобів і методів введення бойових дій та недопущення виникнення жертв серед цивільного населення, які були враховані в Конвенції (1981 р.). Вона забороняє застосування конкретних видів звичайної зброї, які наносять надмірні ушкодження або мають невибіркову дію, та засоби ведення бойових дій, які завдають, або можна очікувати, що завдадуть, значних збитків природному середовищу.

Повага до міжнародного гуманітарного права полягає в підтриманні порядку і дисципліни під час організації бою. Про безпосередній вплив права свідчить об'єктивно закономірне запровадження МГП у правила організації бою. Забезпечення дотримання та врахування його вимог при постановці бойових завдань підлеглим є обов'язком командирів. Вони мають подавати особистий приклад у дотриманні норм МГП та забезпечувати неухильне виконання їх всіма підлеглими військовослужбовцями, а також припиняти серйозні порушення норм МГП і притягати до відповідальності осіб, які їх вчинили. Командири мусять створювати умови, які дозволять Міжнародному Комітету Червоного Хреста, а також національним товариствам Червоного Хреста (Червоного Півмісяця) виконувати гуманітарні функції щодо надання допомоги жертвам бою.

У разі неухильного виконання вимог МГП можна сподіватися, що кожен військовослужбовець збройних сил буде вміти опановувати себе та стримувати інших від його порушень під час організації бою, що сприятиме поліпшенню стану законності і правопорядку у військах.

Правовий статус учасників бойових дій. Правовий статус учасників миротворчих операцій. Заборонені засоби та методи ведення війни.

1. Дайте визначення поняття «збройні сили держави». **2.** Які дві категорії учасників бойових дій розрізняє міжнародне право? **3.** Кого називають «комбатантами»? **4.** Хто належить до «некомбатантів»? **5.** Яка відмінність між розвідником та шпигуном? **6.** Хто з них користується статусом військовополоненого при захопленні в полон? Відповідь обґрунтуйте. **7.** Кого відносять до найманців і чим вони відрізняються від добровольців (волонтерів)? **8.** За яких умов комбатант перестає бути об'єктом військових дій супротивника? **9.** Хто з громадян України визнається учасником міжнародних миротворчих операцій (миротворцем)? **10.** Кого і на підставі якого документа визнають учасником бойових дій?

11. Що таке «методи ведення війни» і які з них заборонені під час ведення воєнних дій Міжнародним гуманітарним правом? **12.** Що таке «засоби ведення війни» і які з них заборонені під час ведення воєнних дій Міжнародним гуманітарним правом?

13. Як відрізнити воєнну хитрість від віроломства? **14.** Які вимоги Міжнародного гуманітарного права слід ураховувати під час планування й здійснення основних видів бойового забезпечення? Хто саме має це робити?

ТАКТИЧНА ПІДГОТОВКА

ТАКТИКА (давньогрец. *taktiká* — *мистецтво шикування військ*, від давньогрец. *táссо* — *шикую війська*) — наймасовіша галузь та найстаріша складова (як і стратегія) воєнного мистецтва, що охоплює теорію та практику підготовки й ведення бою підрозділами та частинами. Структурно тактика складається із *загальної тактики, тактики родів військ і спеціальних військ*.

Тактична підготовка — це головний вид бойової підготовки військ, основа польової виучки. Її спрямовують на: відпрацювання навичок, ініціативи та самостійності в прийнятті рішень під час виконання поставленого завдання; вивчення бойових можливостей своїх сил, у тому числі й взаємодіючих, та тактики їхніх дій; вивчення бойових можливостей сил та засобів імовірного противника і тактичних прийомів їх використання; вивчення театру бойових дій, а також питань правового регламентування засобів і методів ведення бойових дій як на морі, так і на суходолі.

Бойова підготовка — це система заходів, які планують, організовують і проводять для навчання та виховання особового складу всіх категорій військовослужбовців, підготовки і злагодження підрозділів, частин, з'єднань, органів управління (штабів) веденню бойових дій та виконання інших завдань за призначенням, а також для підтримання бойової готовності на рівні, визначеному чинним законодавством.

Бойовий статут Сухопутних військ — це основа тактичної підготовки. У Бойовому статуті Сухопутних військ викладені основні положення щодо підготовки та ведення сучасного загальновійськового бою механізованим взводом (відділенням) та танковим взводом (танком), а також рекомендації щодо дій гранатометного і протитанкового взводів у різних видах бою за різних кліматичних, географічних умов, як удень так і вночі.

Завдання, структура тактичної підготовки учнів у складі навчальних підрозділів. Тактична підготовка як провідний розділ програми вивчає: основні положення щодо підготовки та ведення сучасного високоманеврового бою механізованим відділенням, танком; прийоми і способи дій солдата, танка в основних видах бою в складі бойових груп, відділень.

ТЕМА: ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВОГО БОЮ

§ 7. Загальновійськовий бій

Обговоріть, яка, на вашу думку, послідовність розвитку подій у загальновійськовому бою.

Характер сучасного загальновійськового бою вимагає від військовослужбовців глибоких знань засобів і способів ведення бойових дій, твердих практичних навичок щодо управління військами в бою, виявлення самостійності та ініціативи.

Складовою частиною кругозору військовослужбовців є тверде знання ними основ сучасного загальновійськового бою, його суті, принципів, характерних рис, видів бою, забезпечення бойових дій.

Суть сучасного загальновійськового бою. Єдиним засобом досягнення перемоги частинами й підрозділами в збройній боротьбі з противником є бій.

Бій — основна форма тактичних дій військ, яка є організованими й узгодженими за метою, місцем і часом ударами, вогнем і маневрами з'єднань, частин і підрозділів з метою знищення (розгрому) противника, відбиття його ударів та виконання інших завдань в обмеженому районі протягом короткого часу. Він може бути *загальновійськовим, вогневим, повітряним, протиповітряним та морським* (іл. 7.1).

Мета бою — знищення, придушення або взяття в полон живої сили противника; знищення та захоплення його озброєння, бойової техніки й зменшення здатності до подальшого опору. Мету досягають потужними ударами всіх видів зброї, а також активними й рішучими діями з'єднань, частин і підрозділів із проведенням маневру.

Сучасний бій є загальновійськовим, оскільки в ньому беруть участь підрозділи, частини та з'єднання всіх родів військ, спеціальних військ, авіації та кораблів Військово-Морських сил при веденні бойових дій на приморських напрямках.

Зміст бою залежить від рівня розвитку озброєння й військової техніки. Основним змістом сучасного загальновійськового бою є удари високоточною зброєю, вогонь звичайних засобів ураження, удар і маневр військ. Способи ведення бою залежать від обстановки та видів зброї, що застосовуються.

Основний спосіб ведення бою — це послідовний розгром (ураження) угруповань військ противника. Він вимагає рішучого зосередження сил і засобів на головному напрямку, умілої організації та здійснення вогневого ураження угруповання противника при одночасному впливі на його резерви й об'єкти в глибині оборони і тилу, рішучого нарощування зусиль для розвитку досягнутого успіху (відбиття ударів противника) на найважливіших напрямках, постійної готовності військ до негайних дій у випадку застосування противником зброї масового ураження.

Види загальновійськового бою. Загальновійськовий бій є частиною битви. Він продовжує залишатися одним із найважливіших шляхів досягнення бойового успіху й сьогодні. Упровадження в життя планів командирів здебільшого розпочинається, здійснюється та закінчується боєм загальновійськових з'єднань, частин і підрозділів.

Для здобуття перемоги над противником частини та підрозділи застосовують різні тактичні прийоми і способи дій та їхнє можливе поєднання. Однак, незважаючи на різноманітність бойових дій, їх класифікують за видами, враховуючи най-

Іл. 7.1. Загальновійськовий бій: тактичне навчання

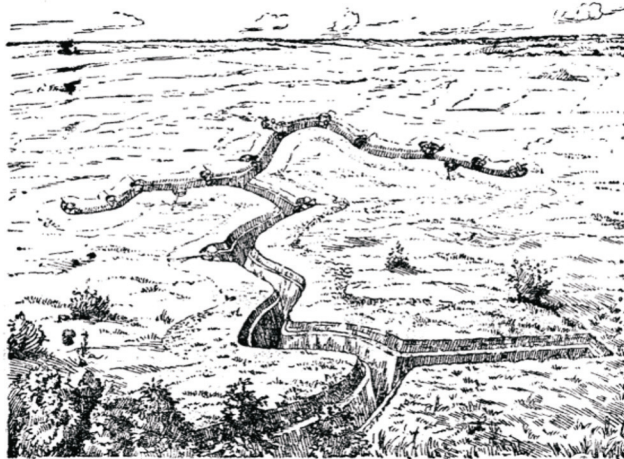
суттєвіші ознаки. Такими ознаками є: мета бою, способи її досягнення й характер дій військ протидіючих сторін. Залежно від цього, у тактиці розрізняють два види загальнової бойової: *оборону* та *наступ*.

Оборона — вид бою, мета якого зірвати або відбити наступ (удар) переважаючих сил противника та завдати йому значних втрат, утримати важливі райони (рубежі, об'єкти) і цим створити сприятливі умови для переходу в рішучий наступ. Цього досягають звичайними засобами ураження, широким маневром, вогнем, проведенням контратак у поєднанні зі стійким утриманням основних районів (рубежів). До оборони війська можуть переходити вимушено чи навмисно. Обороняються в тих випадках, коли наступ вести неможливо або недоцільно, а також за необхідності шляхом економії сил і засобів на одних напрямках створити умови для наступу на інших, більш важливих. Оборону готують завчасно або під час бою за відсутності безпосереднього зіткнення з противником чи в умовах зіткнення з ним.

Механізоване відділення обороняє позицію вздовж фронту до 100 м. Як правило, на позиції відділення викопують окоп на відділення завдовжки до 100 м і завглибшки 110 см (окоп нормального профілю) або 150 см (окоп повного профілю). Під бруствером влаштовується перекрита щілина в розрахунку на одну третину відділення.

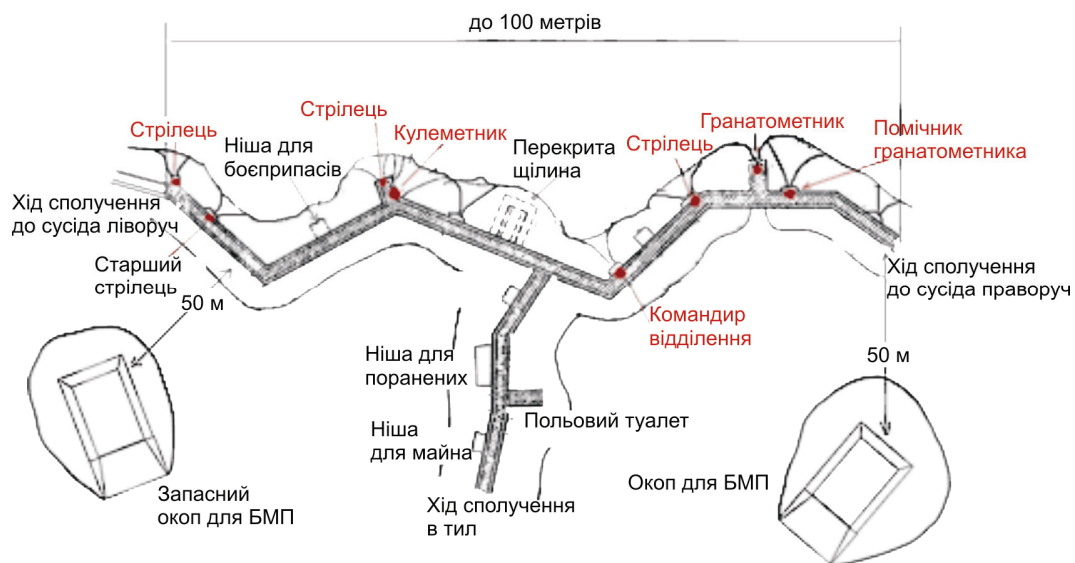
Окоп на відділення містить траншеї з приєднаними або винесеними (уперед до 10 м) стрілецькими окопами для автоматників та кулеметників (2–3), окопами для ведення вогню з гранатомета (2–3).

Між позиціями відділень відстань може сягати до 50 м. Позиції відділень з'єднують ходом сполучення. Позаду позиції відділення на відстані до 50 м влаштовується окоп для бойової машини піхоти (БМП) або бронетранспортера (БТР). До нього також влаштовують хід сполучення. У відгалуженні ходу сполучення розташовують місце для туалету. Від позиції відділення в тил також може вести хід сполучення.

Іл. 7.2. Вогнева позиція механізованого відділення

Лл. 7.3. План-схема окопу для механізованого відділення на БМП

Таблиця 7.1

Штат механізованого відділення (варіант)

Посада	Військове звання
Командир відділення	сержант
Гранатометник	рядовий
Помічник гранатометника	рядовий
Кулеметник (АК-74)	рядовий
Старший стрілець	рядовий
Стрілки	рядовий
Механік-водій БМП	рядовий
Навідник-оператор	рядовий

Озброєння механізованого відділення: пістолетів — 3; автоматів — 5 (з них 1 з нічним прицілом); кулеметів — 1; гранатометів — 1.

Бортове озброєння БМП: гармата 30 мм — 1; кулемет — 1; автомат — 1; проти-танкові керовані ракети — 3. Крім того, відділення може мати у своєму розпорядженні підствольні гранатомети — 1 (2), переносний зенітно-ракетний комплекс «Стріла-1» («Голка-1») — 1.

Побудова оборони механізованого відділення охоплює організацію системи вогню; організацію бойового порядку.

Бойовий порядок механізованого відділення включає систему інженерних споруд (вогневих позицій) і вогневих засобів. Вогневі позиції мають бути розташовані так, щоб мати вигідні сектори обстрілу і приховані шляхи підходу й висунення. За призначенням вогневі позиції підрозділяються на: *основні* — для виконання окремих особливих за-

вдань; *запасні* — на випадок необхідності здійснення маневру або вимушеного залишення основної позиції; *фальшиві* — для введення противника в оману.

Для механізованого відділення на БМП (БТР) готується одна (дві) запасних позиції. Вони можуть вибиратися в центрі, на фланзі або позаду позицій вогневих засобів відділення на відстані до 50 м у місці, що забезпечує скритне її розташування, з таким розрахунком, щоб можна було вести спостереження за противником і вогонь на максимальну дальність, прикрити вогнем особовий склад відділення. Інженерне облаштування позиції має забезпечити кругову оборону, а також можливість ведення зосередженого вогню і забезпечити приховані шляхи для маневру з однієї вогневої позиції на іншу.

На ділянці позиції відділення найперше розчищають місцевість для поліпшення огляду й ведення вогню, відриваються одиночні (парні) окопи і окоп для БМП (БТР). Одиночні (парні) окопи надалі з'єднуються між собою в окоп на відділення, який поглиблюється до повного профілю і з'єднується суцільною траншеєю з окопами сусідніх відділень. Щоб зменшити ураження особового складу осколками і ударною хвилею, прямолінійні ділянки траншей не повинні перевищувати 15–20 м, а їх вигини — розташовуватися під кутом 120–160° (іл. 7.2, 7.3). Усього час облаштування окопу на відділення саперною лопатою становить 100–150 люд.-год.

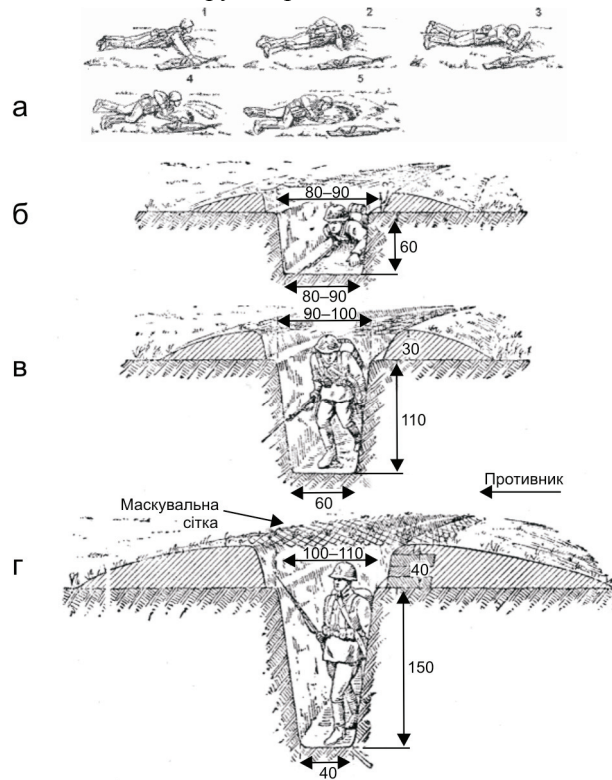
Основу системи вогню відділення складає вогонь стрілецької зброї БМП (БТР), протитанкових засобів і кулеметів. Під час організації системи вогню відділенню вказують смугу вогню і додатковий сектор обстрілу. Смуга вогню визначається межами праворуч і ліворуч, додатковий сектор обстрілу — напрямком. БМП (БТР), кулеметам та іншим вогневим засобам призначаються основний і додатковий сектори обстрілу на максимальну дальність їх стрільби.

Окоп — польова фортифікаційна споруда, яка служить вогневою позицією та простим укриттям для живої сили і бойової техніки від усіх сучасних засобів ураження; він значно ослабляє проникну радіацію, зменшує радіус ураження ударною хвилею та світловим випромінюванням зброї масового ураження.

Окопи бувають *поодинокі* і *групові*: на механізоване відділення, кулеметні, мінометні, гарматні, танкові та інші. Поодинокий окоп (невелика виїмка) солдат викопує зазвичай під вогнем противника саперною лопатою і таких розмірів, щоб забезпечити повне утаєння в окопі людини в положенні лежачи (завглибшки 20–30 см, завдовжки — 150–170 см). Надалі цей окоп заглиблюють до профілю для стрільби з коліна, а потім — для стрільби стоячи завглибшки 110–150 см (іл. 7.4). Поодинокі окопи з'єднуються між собою траншеєю і утворюють окоп на відділення.

Окоп на відділення складається з рову (траншеї) з бруствером і тильним траверсом, комірок на 1–2 особи, майданчика для ручного кулемета, простих укриттів для особового складу, ніш для боеприпасів тощо. Відстань уздовж фронту між з'єднаними комірками складає 6–8 м, загальна довжина досягає 50–60 м. Окоп на відділення є вогневою позицією відділення в обороні.

Кожен з окопів для міномета, гармати, танка тощо складається з майданчика для ведення вогню, укриття для екіпажу (розрахунку), апарелі (похилого майданчика для в'їзду (виїзду) бойової техніки) і бруствера.

Іл. 7.4. Облаштування окопу солдатом у бойовій обстановці (усі розміри подані в см): а — послідовність роботи під час риття окопу для стрільби лежачи у випадку обстрілу противником; б — окоп для стрільби лежачи; в, г — окопи для стрільби стоячи з маскувальними сітками

Окопи широко застосовуються у всіх видах бойової діяльності, особливо в обороні. Викопують їх за допомогою спеціальних траншейних машин і вручну, часто під вогнем противника. Стінки окопів, особливо в слабких ґрунтах, зміцнюють жердинами, хмизом, дошками, дерном тощо. Для підвищення захисних властивостей траншеї і ходів сполучення на окремих ділянках їх захищають з повітря. Усі окопи маскують під природний фон місцевості табельними або підручними засобами.

Ведення оборонного бою. Після завершення вогневої підготовки, атаки війська противника, після спішування солдати розгортаються у бойовий ланцюг і атакують у пішому порядку, ведучи вогонь зі стрілецької зброї. Під час атаки противника вогонь відкривають при наближенні його солдатів до переднього краю гарматою БМП на відстань до 1,5 км, кулеметом ПКТ — до 1 км, ручним кулеметом — до 800 м, автоматами — до 500 м, гранатометом РПГ — до 400 м. Із наближенням противника інтенсив-

Іл. 7.5. Початок вогневої підготовки атаки противником

ність вогню посилюється і доводиться до максимально можливої. Коли противник наближається орієнтовно до 30 м, його солдатів уражають ручними гранатами, коли ж — упритул, то ті, що обороняються, втрачають свої переваги, особливо коли противник «нависає» над їхніми окопами. У цей момент настає можливість солдатам противника або закидати окопи гранатами, або застосувати холодну зброю (багнети).

Саме тому є таке поняття, як контратака наступаючого противника. Це крайній захід, застосовувати його потрібно дуже осмислено й у потрібний момент і лише тоді, коли видно, що вогнем стрілецької зброї противника зупинити не вдалося. Мета такого заходу — не допустити противника «зависнути» над своїми окопами.

Контратака здійснюється в момент, коли противник наблизився на відстань 30–40 м. Перед контратакою ті, що обороняються, примикають багнети (штик-ножі) до своєї зброї, за командою командира кидають гранати вперед себе й одразу після розриву гранат вискакують з окопів і кидаються в контратаку. Противник уражається стрільбою з ходу й холодною зброєю в короткій рукопашній сутичці.

Якщо противник не витримує сутички і відступає, то його необхідно переслідувати, проте можна повернутися назад у свої окопи й зайняти позиції для враження противника стрілецькою зброєю з укриття на дальніх дистанціях. Контратака — дуже небезпечний і ризикований захід, у ній можуть бути досить великі втрати особового складу, але це краще, ніж дочекатися, коли всіх людей переб'ють в окопах. Крім того, що ближче противник, то більш пригніченим відчуває себе солдат, який обороняється. У той же час несподівана контратака може приголомшуюче подіяти на тих, що наступають, а їхній відступ підвищить бойовий дух тих, хто обороняється.

Наступ — вид бою. Тільки рішучий наступ, який проводять швидким темпом і на велику глибину, забезпечує остаточний розгром противника. Стрімкий наступ дозволяє зірвати задум противника і якомога повніше використати результати своїх вогневих ударів. Мета наступу — остаточний розгром противника за короткий час і оволодіння важливими районами (рубежами, об'єктами) місцевості. Таку мету досягають знищенням засобів масового ураження противника, його основних угруповань, ударами ракетних військ, авіації, вогнем артилерії, а також стрімким просуванням на велику глибину танкових та механізованих підрозділів, частин і з'єднань у взаємодії з авіацією та повітряними десантами, сміливим виходом їх на фланги й у тил противника, оточенням, розчленуванням і розгромом його по частинах.

Залежно від обстановки і поставлених завдань, наступ можна вести на противника, який обороняється, наступає або відходить. Наступ на противника, що обороняється, — основний різновид наступального бою. При цьому застосовують вогневе ураження противника, залучення повітряних десантів, перехід у наступ із положення безпосереднього зіткнення з противником або з висуванням із глибини, прорив оборонних позицій, розвиток успіху вглиб або на флангах, розчленування його бойового порядку, оточення противника та знищення його по частинах.

Зустрічний бій виникає, коли обидві сторони намагаються вирішити поставлені завдання наступом. Він характеризується своєрідними способами ураження противника й завершенням його розгрому атакою танкових і механізованих підрозділів у взаємодії з повітряними десантами.

Наступ на противника, який відходить, ведуть шляхом його переслідування, поєднуючи розгром частини сил підрозділів прикриття противника зі стрімкими діями головних сил уздовж шляхів, паралельних напрямкам його відходу.

Іл. 7.6. Бойовий порядок механізованого відділення, яке наступає в пішому порядку (варіант)

Механізоване відділення в пішому порядку наступає на фронті до 50 м. Бойовий порядок — ланцюг, у якому відстань між бійцями — 8–12 кроків (іл. 7.6). Конкретне розміщення солдатів у ланцюзі під час атаки визначає командир відділення, виходячи з бойового наказу, особливостей місцевості, танконебезпечних напрямків і місця відділення в бойовому порядку взводу (у центрі або на фланзі). Відділенню при віддачі бойового наказу вказується об'єкт атаки, який збігається з об'єктом атаки взводу (зазвичай на глибину оборони піхотного взводу армії вірогідного противника — приблизно 200–300 м). Командир відділення керує відділенням голосом, сигналами, цілі вказує голосом або стрільбою трасуючими кулями в напрямку цілі.

Зв'язок з командиром взводу особовий склад підтримує візуально, а також за допомогою радіостанцій, які встановлені на БМП (БТР), або переносних.

Бойова машина піхоти рухається позаду відділення кидками від укриття до укриття, уражаючи танки та бронемашини супротивника вогнем ПТКР і гармати, а піхоту — вогнем кулемета. Екіпаж БМП (БТР) особливу увагу приділяє флангам і тилу відділення.

§ 8. Принципи загальновійськового бою. Бойові порядки

Види загальновійськового бою тісно пов'язані між собою. У ході бойових дій війська, залежно від обстановки і співвідношення сил, поставлених завдань, можуть переходити від одного виду бою до іншого.

У загальновійському бою частини і підрозділи, залежно від обстановки, можуть діяти в *похідному, передбойовому або бойовому* порядках.

Похідний порядок — шиккування частин і підрозділів для пересування в колонах. Він має забезпечувати значну швидкість руху та швидке розгортання в передбойовий і бойовий порядки, найменшу вразливість від зброї масового ураження, високоточної зброї та ударів авіації противника; підтримання стійкого управління військами. Похідний порядок застосовують: під час пересування військ своїм ходом, успішного розвитку наступу й відсутності опору противника, переслідування, здійснення маневру, а також під час пересування інших ешелонів і резервів.

Передбойовий порядок — шиккування частин і підрозділів у колонах, розосереджених уздовж фронту й углиб. Він має забезпечувати: швидке розгортання військ у бойовий порядок, високі темпи просування, а також швидке подолання перешкод, зон зараження, районів руйнувань, пожеж і затоплень.

Бойовий порядок — шиккування частин і підрозділів для ведення бою. Він має відповідати завданню та задуму бою й забезпечувати: успішне його ведення із застосуванням як ядерної, так і звичайної зброї; цілковите використання бойових можливостей частин і підрозділів; своєчасне зосередження зусиль на вибраному напрямку; рішуче ураження противника на всю глибину бойового завдання й відбиття його ударів з повітря; швидке використання результатів вогневого ураження противника й вигідних умов місцевості; стійкість і активність в обороні; нарощування сили удару в ході бою та здійснення маневру; найменшу вразливість військ від ударів усіх видів зброї; підтримання безперервної взаємодії та зручності управління військами.

Характерні риси та основні принципи загальновійськового бою. Кожний вид бою має свої риси. Однак кожному з них притаманні загальні риси, які характеризують сучасний бій: рішучість, висока маневреність, напруженість і короткочасність, швидкі й різкі зміни обстановки, різноманітність способів його ведення, розгортання бойових дій на землі й у повітрі на широкому фронті та великій глибині, ведення їх швидким темпом. Ці риси визначаються застосуванням у бою якісно нових засобів боротьби, особливо зброї масового ураження і ракет різного призначення, великої кількості танків, інших броньованих машин, артилерії, авіації, повітряних десантів, аеромобільних частин і підрозділів, засобів протиповітряної оборони і радіоелектронної боротьби, більш досконалих способів ведення бою й операції.

Рішучість бойових дій проявляється у визначенні мети бою та способів її досягнення, в активних діях військ, у їх прагненні виконати бойове завдання в будь-якій обстановці, діючи з великою наполегливістю.

Висока маневреність сучасного бою є результатом застосування потужних засобів ураження, збільшення рухливості загальновійськових частин і підрозділів завдяки їхній повній моторизації та високому ступеню механізації, а також результатом відсутності суцільного фронту в обороні та наступі.

Сучасні засоби ураження дозволяють за короткий час завдавати противнику великих втрат, а висока рухливість загальновійськових частин і з'єднань дає можливість використовувати результати вогневих ударів, з ходу атакувати противника й стрімко просуватися вглиб, широко маневруючи силами й засобами. Використання повітряного простору, широкий маневр військ повітрям для швидкого перенесення бойових дій углиб та нанесення ударів з тилу — характерні риси сучасного бою.

Напруженість бойових дій зумовлена прагненням і можливостями протидіючих сторін вести активні бойові дії; застосуванням у бою багатьох складних систем зброї значної руйнівної сили; масовими втратами людей, озброєння, техніки та матеріальних засобів; потужним психологічним впливом на людей; наслідками використання якісно нової зброї, а також цілеспрямованою діяльністю протидіючих сторін з метою зламати волю противника до подальшого опору, безперервним веденням бойових дій удень і вночі на різних напрямках.

Короткочасність сучасного бою визначається потужністю засобів ураження, які застосовуються, їхньою швидкою дією, здатністю військ за короткий термін завдати рішучої поразки противнику, стрімко з ходу атакувати й завершувати його розгром слідом за вогневими ударами, у високому темпі нарощувати успіх углиб.

Швидкі й різкі зміни обстановки — нова характерна риса сучасного загальновійськового бою. Вона означає, що бойові дії будуть розгортатися динамічно, з різким переходом від одного виду бою до іншого, зміною обстановки під час бою не тільки протягом годин, а й щохвилинно.

Швидкість зміни обстановки визначається часом, протягом якого проходять істотні зміни положення, стану й характеру дій військ протидіючих сторін. Вона залежить від здатності засобів ураження придушити або знищити визначені об'єкти противника за мінімальний час, а також від швидкості пересування військ.

Бій як організовану збройну боротьбу ретельно планують, усебічно готують і ведуть відповідно до задуму, спрямованого на досягнення чітко визначеної мети. Дії військ у бою підпорядковані волі командира — єдиноначальника, який, використовуючи свої військові знання та досвід, знання і досвід підлеглих, усебічно аналізуючи обстановку і передбачаючи можливі її зміни, організовує бій, узгоджує дії військ і різних засобів боротьби, проявляє творчість у здобутті перемоги над противником.

Однак, наскільки б не були різноманітними фактори, що зумовлюють перемогу в кожному конкретному бою, діють і деякі загальні принципи військового мистецтва, дотримання яких є важливою умовою здобуття перемоги.

Принципи загальновійськового бою — основні керівні положення щодо організації й ведення бою. Вони знаходять своє відображення в статутах, керівництвах та інших офіційних порадиниках. Знання принципів ведення бою допомагає командирам і штабам в їхній практичній діяльності, сприяє виявленню розумної ініціативи і творчості в процесі управління військами.

Основними принципами сучасного загальновійськового бою є: постійна висока бойова готовність військових частин і підрозділів; висока активність, рішучість та безперервне ведення бою; раптовість дій; узгоджене, сумісне застосування родів військ і спеціальних військ у бою та підтримання безперервної взаємодії між ними; рішуче зосередження основних зусиль військ на головному напрямку в потрібний час; маневр підрозділами і частинами, ударами і вогнем; усебічне врахування і повне використання морального та психологічного факторів для виконання поставленого завдання; всебічне забезпечення бою; підтримання і своєчасне відновлення боєздатності військ; тверде і безперервне управління військами, наполегливість у досягненні мети, виконанні прийнятих рішень та поставлених завдань.

Постійна висока бойова готовність з'єднань, частин і підрозділів. Цей принцип вказує на залежність успішного виконання бойових завдань від постійної високої бойової готовності частин і підрозділів як у мирний, так і воєнний час, незалежно від їхнього місця в бойовому (похідному) порядку та характеру завдань, які вони виконують.

Висока бойова готовність залежить, насамперед, від якості польової, морської і повітряної виучки особового складу, ступеня оволодіння зброєю і бойовою технікою, дисципліни й організованості військ та сил флоту, мистецтва управління ними.

Висока активність, рішучість та безперервне ведення бою. Для здобуття перемоги в бою військові частини та підрозділи мають діяти відважно, сміливо, ініціативно, з наполегливістю та завзятістю, удень і вночі за будь-якої погоди швидко відновлювати боєздатність, випереджати противника в діях, зривати його плани, оволодівати ініціативою та міцно утримувати її.

Досвід минулих війн свідчить, що при інших рівних умовах успіх у бою здобуває лише той, хто діє активніше та рішучіше, наполегливіше бореться за ініціативу, нав'язує свою волю противнику. Можна мати добре підготовлені, оснащені й у достатній кількості війська, талановито спланувати бій, але не домогтися успіху, якщо не виявити належної наполегливості й енергії.

Висока активність та рішучість військ досягаються постійним впливом на противника за будь-якої обстановки, своєчасним використанням вигідних умов обстановки та своїх бойових можливостей (потужності своєї зброї, рухомості підрозділів), узгодженим застосуванням родів військ і спеціальних військ у бою та підтриманням безперервного зв'язку між ними. Перемогу в сучасному загальновійськовому бою можна здобути лише спільними зусиллями всіх задіяних сил і засобів. Для цього потрібні організація й підтримання безперервної взаємодії між усіма частинами і підрозділами, які беруть

участь у бою. Суть її полягає в узгоджених діях частин усіх родів військ і спеціальних військ між собою, а також з ударами засобів вогневого ураження, з метою успішного виконання механізованими і танковими частинами бойових завдань. Взаємодія підтримується безперервно протягом усього бою, а при порушенні негайно відновлюється.

Безперервність взаємодії досягається: правильним розумінням командирами і штабами мети бою, бойових завдань і способів їх виконання; постійним знанням обстановки, систематичною взаємною інформацією військовослужбовців взаємодіючих частин; широкою ініціативою командирів і штабів у відновленні порушеної взаємодії; наявністю в розпорядженні командира сил і засобів, які забезпечують вплив на хід бою й швидке відновлення взаємодії; наявністю постійно діючих засобів зв'язку.

Раптовість дій здавна є одним із найважливіших принципів військового мистецтва. Раптовість дозволяє застати противника зненацька, викликати в його бойових порядках паніку, паралізувати волю до опору, різко знизити боєздатність, дезорганізувати управління військами й створити сприятливі умови для здобуття перемоги навіть над переважаючими силами противника при найменших втратах своїх військ.

Рішуче зосередження основних зусиль військ на головному напрямку в потрібний час уперше застосував фіванський полководець Епамінонд у битві при Левкрах у 371 р. до н. е. Маючи 6,5 тис. вояків проти 11 тис. спартанців, Епамінонд відмовився від традиційного рівномірного розподілу сил уздовж усього фронту. Він створив на лівому атакуючому крилі колону з 50 шеренг, а центр і праве крило були вишикувані у 8 шеренг. Спартанці вишикували свою армію рівномірно. Маючи переважаючі сили на лівому крилі, фіванці стрімким ударом прорвали лінію спартанців, а потім, рухаючись в обидва боки, обійшли роз'єднані частини спартанців і здобули перемогу.

Таким чином, суть принципу рішучого зосередження сил на головному напрямку полягає в тому, що для здобуття перемоги над противником слід зосередити основні зусилля на найважливішому напрямку чи ділянці й у потрібний час, а на другорядних напрямках і ділянках достатньо обмежитися мінімальними силами, йдучи на виправданий ризик. Прагнення скрізь бути однаково сильним призводить до рівномірного розподілу сил і засобів уздовж фронту, а отже, до їхнього розпилення і, як правило, до поразки. Сильним потрібно бути там, де це необхідно і вигідно, де можна досягти найбільшого успіху і завдати остаточної поразки противнику.

Завчасне зосередження великої кількості військ на відносно вузьких ділянках фронту, як це було в минулих війнах, у війні із застосуванням зброї масового ураження буде мати важкі наслідки. Тому основна мета *масування* — створити перевагу над противником на визначеному напрямку в потрібний час. Сучасними засобами боротьби масування досягається по-новому: зосередженням вогню всіх видів або нанесенням масованих ударів. Цими діями можна миттєво змінити співвідношення сил і засобів на вибраному напрямку або ділянці.

Реалізація цього принципу досягається: умілим розподіленням сил і засобів по завданнях, напрямках, районах і об'єктах ударів; використанням на головному напрямку більшої частини сил і засобів, найбільш боєздатних частин і підрозділів, найбільш потужних та ефективних засобів ураження; масованим застосуванням зброї масового ураження, а також інших засобів ураження; сміливим маневром силами, засобами та вогнем під час бою. Командири, які застосовують у бою принцип масування, мають враховувати його сучасний зміст: щоб максимально зменшити втрати від ударів, підрозділи, частини, з'єднання розосереджуються уздовж фронту і вглиб. Межі можливого розосередження залежать від поставленого завдання, віддаленості своїх військ від противника, захисних властивостей місцевості й можливостей засобів управління. При цьому має забезпечуватися своєчасне зосередження зусиль і швидке розосередження сил та засобів уздовж фронту та вглиб після виконання бойового завдання.

Бій. Оборона. Наступ. Бойовий порядок.

1. Назвіть основні складові частини сучасного загальновійськового бою. **2.** У чому полягають принципи загальновійськового бою? **3.** Які основні складові готовності підрозділу до бою? Відповідь обґрунтуйте. **4.** Які передбойові порядки вам відомі?

5. Охарактеризуйте бойові порядки. Наведіть схеми. **6.** Який вид бойових дій, на вашу думку, найхарактерніший для локальних бойових конфліктів сучасності? Відповідь обґрунтуйте.

7. Як можуть змінюватися принципи загальновійськового бою? Від чого це залежить?

БОЙОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬК

§ 9. Удар, вогонь і маневр — складові частини бою

До якої категорії, на вашу думку, належать поняття *удар*, *вогонь*, *маневр*?

Удар — складова частина бою, що полягає в одночасному враженні угруповань військ і об'єктів противника шляхом потужного впливу на них звичайною зброєю або військами. Залежно від засобів, які застосовуються, та сил, що беруть участь, удари можуть бути *вогневими* (ракетними, ракетно-артилерійськими, авіаційними) та *ударами військ*; за кількістю засобів, що беруть участь, та об'єктів, по яких наносяться удари, — *масованими*, *груповими* й *одиначними*.

Вогонь — ураження противника стрільбою з різних видів зброї. Його ведуть із метою знищення, виснаження противника або зруйнування його об'єктів.

Розрізняють вогонь *за тактичними завданнями*, що вирішуються, — на знищення, придушення, виснаження, зруйнування, задимлювання (засліплювання), освітлення тощо; *за видами зброї* — вогонь із стрілецької зброї, танків (танкових гармат і кулеметів), бойових машин піхоти (бронетранспортерів), вогонь артилерії, мінометів, комплексів протитанкових керованих ракет, зенітних засобів тощо; *за способами ведення* — прямою, напівпрямою наводкою, із закритих вогневих позицій тощо; *за напруженістю стрільби* — одиночними пострілами, короткими або довгими чергами, безперервний, кинджальний, біглий, методичний, залповий тощо; *за напрямком стрільби* — фронтальний, фланговий, перехресний; *за способами стрільби* — з місця, із зупинки, з ходу тощо; *за видами вогню* — по окремії цілі, зосереджений, загороджувальний тощо.

Вогневе ураження противника організовується і здійснюється в усіх видах бою на глибину бойового завдання з'єднання, частини з метою ураження засобів високоточної зброї противника, основного угруповання його військ, резервів, захоплення та утримання вогневої переваги над ним, порушення системи управління, протиповітряної оборони, роботи тилу і створення умов для успішного виконання бойових завдань механізованими і танковими з'єднаннями та частинами.

Високі маневрові можливості частин і підрозділів, наявність проміжків і відкритих флангів у бойових порядках противника створюють умови для здійснення маневру.

Маневр — організоване пересування частин і підрозділів у ході бою з метою зайняття вигідного положення відносно противника та створення необхідного угруповання сил і засобів для виконання поставлених завдань чи тих, що виникають під час бою, а також перенесення або перенацілення (масування, розподіл) ударів та вогню для найбільш ефективного ураження противника. Видами маневру є: охоплення, обхід, відхід і маневр ударами і вогнем.

У минулому маневр військами обмежувався їхнім переміщенням для зайняття вигіднішої позиції відносно противника для нанесення ударів. Зараз він необхідний для своєчасного використання військами результатів вогневих ударів, швидкого перенесення зусиль углиб або на новий напрямок, подолання зон радіоактивного зараження, завалів, районів руйнувань, пожеж і затоплень, виведення військ з-під ударів противника, заміни частин і підрозділів, які зазнали найбільших втрат або втратили боєздатність.

Високоманевровий характер сучасного бою означає, що тривалі, методичні, розмірені дії військ не тільки не відповідають можливостям сучасної зброї і техніки, але й утруднюють їхнє ефективне використання. Перевага в бойовій діяльності військ зараз віддається пересуванням, маршам, діям із ходу, тобто високодинамічним, рухливим формам бою.

Маневр у бою здійснюють вогнем, силами й засобами. У зв'язку з розвитком армійської авіації значно зросла роль маневру повітрям.

Маневр частинами і підрозділами, ударами і вогнем. У сучасних умовах маневр силами й засобами став одним із найважливіших елементів бою. Практичне застосування цього принципу дозволяє захоплювати й утримувати ініціативу в діях, зривати задуми противника, створювати та утримувати перевагу над ним на головних напрямках, успішно вести бій в обстановці, що змінилася, досягати мети бою в найкоротші строки і з найменшими втратами, розгромлювати частинами переважаючі сили противника.

Маневр частинами і підрозділами здійснюється з метою охоплення чи обходу противника, нанесення рішучих і раптових ударів по його флангах і тилу з різних напрямків, а також виведення своїх військ з-під ударів противника.

Основою маневру має бути своєчасне і цілковите використання результатів ударів та вогневого ураження противника.

Видами маневру частинами і підрозділами є *охоплення, обхід, їхнє поєднання і відхід*.

Охоплення — маневр, який здійснюють із метою виходу з'єднань (частин, підрозділів) у розташування противника та удару по флангу його угруповання. Він проводиться в бойових або передбойових порядках частиною сил чи головними силами у взаємодії з військами, які діють із фронту, авіацією та аеромобільними частинами і підрозділами. Новим різновидом охоплення є вертикальне охоплення, яке здійснюється в загальновійськовому бою повітряними десантами та армійською авіацією в тактичній взаємодії з підрозділами і частинами, які наступають із фронту або виконують обхід.

Обхід — маневр, який проводять із метою глибокого проникнення військ у район розташування противника і нанесення удару по ньому з тилу. Його здійснюють за наявності відкритого флангу або проміжків у бойових порядках противника у взаємодії з військами, які діють із фронту. Обхід застосовують для оточення і знищення угруповань противника, порушення управління військами, захоплення важливих об'єктів (рубевжів) на шляхах його відходу. Для здійснення обходу створюють сильніші, ніж для охоплення, угруповання військ, які здатні самостійно виконувати завдання щодо розгрому противника без підтримки військ, які ведуть наступ із фронту.

Відхід — маневр, який застосовують у тих випадках, коли лише шляхом тимчасової втрати частини території можна змінити несприятливу обстановку, що склалася, вивести свої війська з-під ударів противника, виграти час і зайняти вигідніші рубежі. Його можна проводити тільки з дозволу старшого начальника.

У сучасному бою особовому складу доведеться витримувати великі психологічні та фізичні навантаження. Тому морально-психологічна підготовка під час занять і навчань спрямовується на розвиток у воїнів твердої волі, стійкості психіки, витримки, наполегливості та активності.

Екіпіровка військовослужбовців носима і возима. Для успішного ведення бою солдата озброюють та екіпірують. Особистою зброєю солдата є автомат (АКМ), ручний кулемет (РКК), ручний протитанковий гранатомет (РПГ), снайперська гвинтівка (СВД). Крім того, солдат має необхідну кількість боєприпасів, ручні осколкові гранати, а також він може мати протитанкові гранати.

а

а — вигляд спереду;

б

Лл. 9.1. Бойова екіпіровка солдата носима:

б — вигляд ззаду;

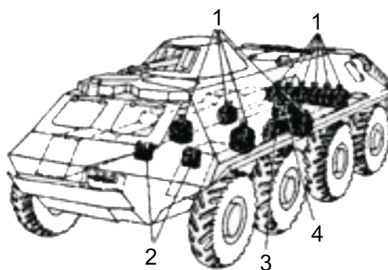
в

в — вигляд праворуч;

г

г — вигляд ліворуч

Лл. 9.2. Солдатська екіпіровка возима на БТР: 1 — речові мішки; 2 — сумки для гранат Ф-1; 3 — дегазувальний комплект; 4 — ящик для сухих пайків

До носимої екіпіровки входять: польове спорядження, стальний шолом, протигаз, мала саперна лопатка, фляга з водою, плащ-намет, комплект польового обмундирування. Крім того, у солдата обов'язково має бути речовий мішок з такими речами: казанок, кухоль, ложка, сухий пайок. При собі кожний солдат зобов'язаний мати індивідуальну аптечку, засоби знезараження води, індивідуальний перев'язувальний пакет, індивідуальний протихімічний пакет, предмети особистої гігієни.

Усе це становить ту частину екіпіровки, яка перевозиться БМП, БТР або автомашиною і розміщується згідно з рекомендаціями. Солдат зобов'язаний тримати особисту зброю та екіпіровку в справному стані, постійно стежити за витрачанням боєприпасів, вчасно доповідати про те, що половину боєприпасів витрачено.

Удар. Вогонь. Маневр. Екіпіровка носима і возима.

1. Дайте визначення поняттю «удар». 2. Дайте визначення поняттю «вогонь».
3. Які основні види вогню вам відомі? 4. Дайте визначення поняттю «маневр». Які види маневру вам відомі? 5. Охарактеризуйте види екіпіровки. Наведіть приклади. 6. Які обов'язкові предмети належать до носимої екіпіровки? 7. Які предмети відносяться до возимої екіпіровки?

ВОГНЕВА ПІДГОТОВКА

§ 10. Основні засади вогневої підготовки

Вогонь різних видів зброї, основний засіб знищення та ураження противника в бою. Вогонь ведуть з артилерійських гармат, танків, стрілецької зброї та інших видів зброї. Різновидами вогню є: поодинокий вогонь, вогонь чергами, залповий вогонь, безперервний вогонь; за напрямком — вогонь по фронту, флангу і перехресний вогонь.

Засоби вогню — вогнепальна та інші види стрілецької зброї. Засоби вогню — зброя, у якій для викидання снаряда (міни, кулі) зі ствола використовується енергія вибухової речовини (наприклад, артилерійського пороху). Зброя розподіляється на: артилерійську (гаубиці, гармати, міномети) і стрілецьку (пістолети, автомати, гвинтівки, кулемети), а також гранатомети.

Іл. 10.1. Самохідна гаубиця 2С1 «Гвоздика» (калібр 122 мм)

Іл. 10.2. Сучасна гармата

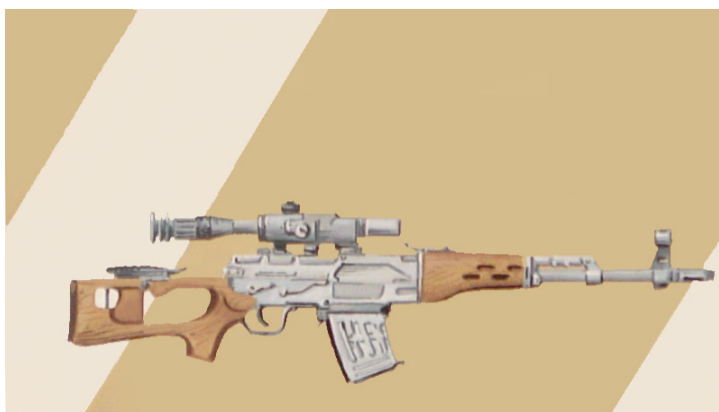

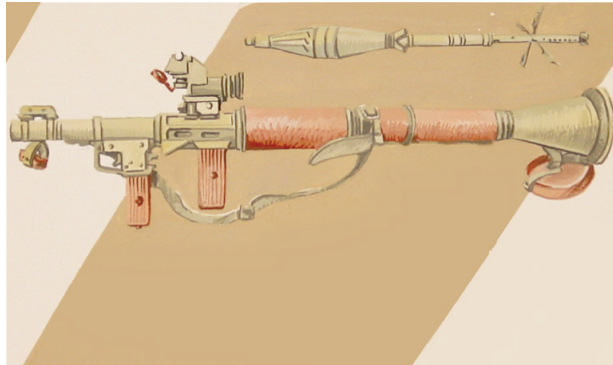
Іл. 10.3. Міномет (калібр 120 мм)

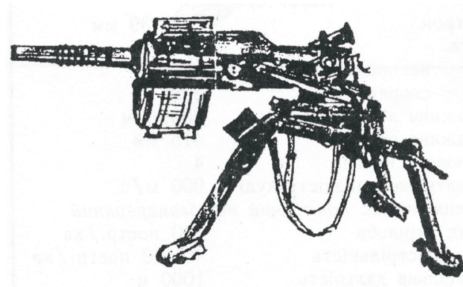
Іл. 10.4. Автомат АК-74

Іл. 10.5. Снайперська гвинтівка СГД-1

Лл. 10.6. Гранатомет

Лл. 10.7. Автоматичний гранатомет АГС-17 «Полум'я»

Лл. 10.8. Гранатомет майбутнього

Вогнева підготовка спрямована на вивчення будови та порядку бойового застосування озброєння бойових машин та стрілецької зброї, що перебувають на озброєнні механізованих підрозділів Збройних сил України, основ та правил стрільби, управління вогнем, експлуатації озброєння, методики вогневої підготовки.

Вогнева підготовка — предмет, складова частина бойової підготовки. Як один із основних розділів програми вогневої підготовки передбачає вивчення теоретичних положень основ стрільби, оволодіння прийомами та правилами стрільби зі стрілецької зброї і метання ручних гранат.